

MERÉNYI OSZKÁR:

BERZSENYI-PROBLÉMÁK*

I. Berzsenyi költészetének néhány sajátos vonása

Berzsenyi megértése szempontjából döntő a költő és kora kapcsolatainak megvilágítása. A feudális és nem feudális elemek, a reakció és a haladás viszonya, egymás közti ellentéte és összefüggésük kutatása egyik legnehezebb Berzsenyi-problémánk. Annál inkább, mert a költő „átmeneti” korban élt. Olyan korban, amelyre ráillik a goethei mondás, hogy jelentősége csak következményeiben válik előttünk világossá: „S az az idő, amelyet a mag a föld alatt tölt, szintén hozzátartozik a növény életéhez.”¹

Ez az „átmenetiség” megnyilatkozik költészetének egész szellemében, klasszikus és romantikus vonásaiban is. Így Berzsenyi ebből a szempontból nemcsak a hazai, hanem az európai költészetnek is egyik jellemző alakja, hasonló „sorstársaihoz”, pl. Hölderlinhez és Chénier-hez.

A költészetben gyakran használatos a kép a nyugodtnak látszó tenger felszíne alatt hőmpölygő áramlatokról, amelyek távolról jönnek és messzire mennek, s amelyek medre maga a tenger. Ez a kép alkalmazható a XVIII. sz. végének és a XIX. sz. első évtizedeinek irodalomtörténetére is. A felszíni nyugalom alatt rejtett áramlatok sodrása érzik. Hatások és ellenhatások, múlt, jelen és jövő harca élezi ki a kor belső mondanivalóit, sejteti a változásokat és a változások irányának alakulását.

Lényegében a még meglévő feudális világ eseményei ütköznek össze egy születő, polgári átalakulást sürgető kor kezdeményezéseivel. A feudális világ nagy erőfeszítéseket tesz, hogy megálljon, megmaradjon. Ragaszkodik életformájához, életberendezéséhez, ideológiájához, s ellenáll annak, hogy minden megváltozzék, vagy legalábbis arra törekszik, hogy a változások minél kisebb mérvűek legyenek. De az erők látszólagos egyensúlyának állapota soká fenn nem maradhat. A gazdaság, a társadalom, a történelem mozgásának, fejlődésének törvényszerűsége változásokat kíván, amelyek a külső felszín alatt készülődnek, eleinte nem látszanak, de idővel mindinkább láthatókká lesznek, és céljaik felé törnek.

Mindez szorosan összefügg a kor gazdasági helyzetével. Ha ezt vizsgáljuk a XVIII. sz. utolsó évtizedeiben, amikor Berzsenyi pályafutása kezdődik, elszomorító képet találunk hazánkban. A mezőgazdaság elmaradottságának időszakos éhínség a következménye. Az ipar és kereskedelem még fejletlenebb. Az ország gyarmati helyzetét céltudatos intézkedésekkel egyre inkább súlyosbítják, amivel a dolgozó rétegek kettős kizsákmányolása (a külső gyarmatosítók és a belső elnyomók részéről) egyre fokozódik. A bécsi udvar feudális abszolutizmusa egybefor az osztrák kereskedelmi és uzsoratóke érdekeivel, és a század vége felé egyre készségesebb szövetségesre talál a magyar uralkodó osztályokban. A magyar kereskedelem és gyár-

* Részletek egy készülő Berzsenyi-monográfiából.

¹ Erläuterungen zur klassischen deutschen Literatur. Berlin, 1960. 43. l.

ipar még meglévő csiráiban is egyre inkább sorvad. Az udvar kísérletet tesz ugyan a jobbágy-rendszer bizonyos reformjával a mezőgazdasági termelés fejlesztésére, mert az érdekében áll, de a nemesi közigazgatás nem tesz eleget a rendeleteknek. A nemesség egyedüli célja kiváltságainak fenntartása, s ebben természetesen nem zavarja az, hogy a Habsburgok nagyhatalmi politikája, a francia forradalmi seregekkel, később a Napóleonnal szemben viselt háborúk újabb és újabb terheket róttak a magyar jobbágyásra, amely mindezért súlyos vér- és pénz-áldozatokkal fizetett. Így Berzsényi pályájának első évtizedeire a rendiség uralma nyomja rá bélyegét a legszűkkeblűbb állapotában, az ország fejlődését megakasztó előjogokkal. — A rendiség végig megmarad Berzsényi költészetének, világnézetének korlátozó tényezője, de nem végleges meghatározó mozzanata. Ezen belül is „kiéli” költői életének nagy megrendüléseit, kifejezi álmait, megálmodja hősi, humanista eszményeit, amelyek gyakran túlmutatnak a rendi korlátokon.

Azért is így történt, mert tagadhatatlan, hogy e korban a rendiségen és intézményein, ideológiáján kívül más erők is működésben voltak, a körülmények szerint, többé vagy kevésbé aktív módon. Ezeknek az erőknek kibontakozása, visszaszorítása és később új formában való újjáéledése hozzátartozik a kor szellemi arculatához. Mindenekelőtt a felvilágosodás eszméi éreztetik hatásukat. Különösen II. József korában igyekezik a Habsburg állam létfeltételeit az adó, a közigazgatás, az egyházi viszonyok terén, bizonyos szociális kérdések felvetésével, a jobbágyosság helyzetének rendiségellenes (de udvarhű) kritikájával, az oktatásnak az egyház monopóliuma alóli felszabadításával biztosítani. Ezek az intézkedések egész sor új eszme felvetésével járnak. Mindez, persze, nem elég ahhoz, hogy a közteherviselés, az elavult „nemesi felkelés”, a birtokviszonyok reformja irányában bármiféle változtatást hozzon létre, de a felvilágosodás kritikai eszméi a jövő szempontjából sok irányban termékenyítőleg hatottak, s kedvezőbb körülmények között feléledve fogékonyságot keltettek a gazdasági-társadalmi változások iránt. Így a felvilágosodás főbb eszméi: az értelem hatalmának dicsőítése, a tökéletesedés gondolata, a szabadság, egyenlőség és a többi „természeti ősjog” eszméinek hirdetése, az alkotmány és a közigazgatás reformjának követelése nem maradt hatás nélkül a mi közéletünkre sem. II. József rendszere megbukott mint egész, de uralkodása alatt — a sajtószabadság által meg nem akadályozott felvilágosodott munkák segítségével — lökést kapott szellemi életünk, amelynek hatása elég sokrétű és sokoldalú. Berzsényi ifjúkorának műveltség-kultusza és hazafias szelleme lojális és korlátolt felfogású tankönyveiből nem magyarázható meg, bár ezekben is voltak a felvilágosodásnak bizonyos vonásai. A felvilágosodás eljutott az iskolákba is, bizonyos határokig és bizonyos korlátok között. Bár Berzsényi idejében már (soproni időzése korában) részben háttérbe szorultak ezek a „felvilágosodott” eszmék, de nem aludhatott ki a felvilágosodás lángja olyan nagyhírű soproni nevelők lelkében, mint Vietorisz vagy Mesterházy Nagy. Sok, a felvilágosodással kapcsolatos mű volt a Soproni Magyar Társaság Könyvtárában, és élt a felvilágosodottság gondolata a művelt rokon Thulmon családban is, amelynek körében az ifjú Berzsényi szívesen tartózkodott, s amelynek könyvtárában megvoltak a külföldi és magyar felvilágosodás íróinak munkái is. A közboldogság eszméinek hirdetése, az érzelmeknek a szentimentalizmusban való felszabadítása, a közösséget élete áldozatával szolgáló hősi ember eszménye Berzsényi értelmezésében kétségtelen kapcsolatot mutatnak a felvilágosodással. Bizonyos udvarhű szellem és a rendi nacionalizmus mellett Berzsényi hazafogalmában megtalálható a felvilágosodás műveltség-kultusza is. A görög, antik erényekkel való érvelés szintén a felvilágosodás fegyvertárából való. Így Berzsényi nemzeti érzésébe már korán vegyülnek éppen a műveltség, az erkölcs kultuszán keresztül a felvilágosodás bizonyos motívumai is.²

² A részletes bibliográfiát a monográfia tartalmazza. Itt elég utalnunk Mód Aladár lent idézett könyvére és Waldapfel József *A felvilágosodás irodalma* c. munkájára.

De a reakció hatása egyre erősebb lesz. A francia forradalom eseményeinek a rendiséget fenyegető fejlődése, a Martinovics-mozgalom ellenhatása erősíti a reakció felülkerekedését. A magyar birtokososztály és az osztrák érdekeltségek közötti gazdasági érdekellentétek hátterbe szorulnak, politikailag a rendelkez a francia forradalomtól való félelem, gazdaságilag a háborús gabonakonjunktúra következtében. Ez a felfogás érzeteti hatását Berzsenyi költészetében is. De elhibázott dolog lenne, ha Berzsenyi költészetének jellemző jegeit pusztán a feudális reakció és a felvilágosodás ellentétében látnánk. Életírói egy része számára 1817-ben voltaképp lezárul Berzsenyi költészetének, munkásságának lényege. Pedig van egy reformkori Berzsenyi is, akinek költészetében és munkásságában tovább folytatódik a korszak ellentéteinek, előrevivő és visszahúzó erőinek küzdelme. Enélkül nem érthetjük meg az egész Berzsenyit. A valóság ugyanis az, hogy 1817 után is tovább fokozódnak a kor ellentétei, s ezzel új feszültségek kezdődnek a kor irodalmában, így Berzsenyi műveinek világában is.

Mindezek a törekvések és események tükröződnek Berzsenyi költészetében is. A felvilágosodás eszméi és rendi nacionalizmus, udvarhú szellem és nemzetiféltő hazafiság, a múlt ragyogásának visszaidézése és a jelen éles kritikája, a katonai, művelődési és erkölcsi hősiség kultusza és a mindennapi élet kereteibe való (látszólagos) beletörődés, áhagyományozott eszmék és formák átvétele és magasrendű formai és tartalmi igény, fel-feltörő lendület és lapos érzelgősség, indokolatlan nagyítás és szigorú morális mérték, hősi helytállás és siránkozó könnyezés, patópálos Gvadányi-kultusz és ragyogó reneszánsz-álmok megelevenítése (Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás): mindezek a motívumok és tényezők már jelentkeznek Berzsenyi költészetének első korszakában is — többé-kevésbé tökéletes és jellemző formában —, s ezzel is a kornak és Berzsenyi egyéniségének belső ellentétei jutnak kifejezésre.

Ez ellentétek küzdelme és feszültsége nemcsak a tartalomban, de a formában és a műfajban is változást és megújulást kívánt. Berzsenyi költészete — mint látni fogjuk — kettős értelemben is hősi szellemű: a rendi formáknak valódi hősi tartalommal való telítésére való törekvésében és később — mind láthatóbb mértékben — a változások előkészítésére irányuló erőfeszítésben (episztolák), amelynek nehézségeit magányos, elszigetelt helyzete is fokozta. Ez az ódai és episztolai (sőt az elégiai és epigrammai) műfajnak is új, fenséges elemekkel való gazdagodását idézte elő, s ez a műfaji sajátosság Berzsenyinek korához való viszonyából és lelkületéből fakad. Ezzel a maga körében legmagasabbra emelte a kor elszigetelt törekvéseit, amelyek a korabeli óda mesterkéltt és más műfajjal vegyülő vagy egyébként is ellasszódó, bizonyos formája helyett ezt a műfajt hősi érzelmek méltó kifejezésévé teszik. Így az elégia holdvilágos hangulata nála az eddiginél jóval mélyebben gyökerezik: az élet és halál szenvedélyesebb átérzésének mélységeiben. Az episztola leveti társasköri, kedélyesen és kisorszerűen barátkozó hétköznapiságát, és nagy tárgyakhoz, egyetemes gondolatokhoz emelkedik. Az epigramma is megtelik a nagy történelmi és közéleti problémák heroikus tartalmával.

Berzsenyi költészetében és egész munkásságában érezhető a kor belső ellentéteinek hatása. Így a korfordulóban született vagy keletkezésben levő irodalmi ízlés voltaképpen a társadalom belső ellentmondásainak terméke. Egy előremutató — bár részben még a réginek hatalmával küszködő — társadalmi réteg magasabb igényét jelenti az élethez, a szépséghez és az igazsághoz. Ehhez az út nehéz és problematikus. Berzsenyi útja azért tanulságos, mert magányában és elszigeteltségében sok küzdelmen és belső harcra keresztül jut el oly eszméi magaslatokra, amelyekre szerencsésebb körülmények között élő külföldi kortársai vagy honfitársai talán részben hamarabb és kevesebb fáradsággal értek el.

Költőnk élete külső eseményekben szegény, de sajátos élményvilága szinte egyedülálló költőink között. Magánya, elvonultsága és nagyfokú érzékenysége, hajlama érzelmeinek elmélyítésére különösen alkalmassá tette maradandó élmények átérzésére és megőrzésére. Élményeire tehát általában a maradandóság jellemző, aminek oka ez élmények mélységében és kevés változatosságában keresendő.

Mi maradt számára, a magányos, elszigetelt költő számára költői élményanyagul? Személyisége belső problémáinak világa, egyesülve azzal a vágygal, hogy a klasszikus hősi eszményeknek megfelelően formálja saját költői énjét is. A magyar élet történetisége, amelynek fordulataiba szeretett elmélyedni, bár sokáig feudális szemlélettel, később a reformkort antipáló rátalálásokkal. Szerelmi vágyak és csalódások, amelyekben boldogság-ideáljának megvalósulását kereste. A vele együtt lehellő, mosolygó, bánkódó táj, amelyet halhatatlanított, keresve a változóban az állandót, az enyészetben az el nem múltót. A magányos lélek kapcsolatai a végtelennel, a kozmikus arányok megismerésével, a gondolatok fenséges világával.

Ebben az élményvilágban voltak viharos megrázkódtatások és megvolt a visszatérő élmények egyhangúsága, voltak a környezettől elkülönítő mozzanatok, megvolt benne az ellenállás élménye a külső behatásokkal szemben, voltak hátráltató és kényszerélmények, nagy szerepet játszott bennük az idő múlása, az életkor változásával kapcsolatos élményanyag, voltak művelődési élményei, amelyek részben könyvek forgatása közben lepték meg, részben egy oly nagyszerű baráttal, mint Kazinczyval való levélbeli társalgás közben hatottak rá. Voltak imaginatív élményei is, amelyekre magányában „szorult rá”, s amelyekben életpótlékot keresett a maga és költészete számára. Személyiségével kapcsolatban különösen jellemzőek rá a sorstudat élményei, amelyek elsősorban elégiáiban jutottak kifejezésre.

A Kölcsey-kritika hatását sem érthetjük meg soha, ha nem vesszük tekintetbe a költő élményeinek maradandóságát, egész lényét megrázkódtató hatását. Mint nagy költő, először egész lényét megindító élmény kifejezésével kezdi ódái pályafutását. És egy nagy, megrázó élmény némitja el, összetörve benne azt a képességet, hogy ezt az élményt epizódyszerűen felfogva költészetté alakítsa át, mint ez néhány évvel azelőtt vele kapcsolatban a nyelvújítással összefüggésben írt kritikával történt.

Mint minden nagy költőhöz, Berzsenyihöz is a lírai realizmus bizonyos fokú szemléletével és igényével kell közelednünk. Berzsenyi költészetében a lírai realizmus egészen sajátos természetű. Feudális korlátai mellett is nála ez a belső művészi tendencia: lényeglátó lírai realizmus, amely a nemesi osztály hanyatlásérzésének (A magyarokhoz I.), a külső ellenséggel szemben az erők összefogása követelményének (optimista ódák), a haladó nemesség élet-eszményeiben bekövetkező, történetileg szükségszerű változásnak (episztolák), az új korszak hajnalán az alkotóerő dicsőítésének (Himnusz Keszthely isteneihez) kifejezése. Ennek a lírai realizmusnak, e tendencia kibontakozásának sokféle akadálya, korlátja, színeződése van nála. De mindenkor a nagyvonalúság, a lényegretörés tendenciája jellemzi, már költészete természetének megfelelően is. A néhány „kirealista” beütést ő maga érezte stílusalannak, s — részben külső kritikát is elfogadva — maga távolította el annak maradványait.

Mindez eszmélkedő magányával is összefügg, és tudatos, magasrendű stílkeresésében is megnyilatkozik. Lírai stílje világképének változásait is tükrözi. Az érzelmesség az énközpontú lélek szókincsét és stílsajátságait fejezi ki. A hősi ideálokkal küzdő költő nyelvében egyesül a múltat őrző feudális pompa új utakat kereső, romantikus nyelvújító tendenciákkal. Az elégiák újra földközelségbe hozzák az illúziókban csalódott költő szóképeit, nyelvi hangulat-közegét. Az episztolákban a gondolati elem, a költői felvilágosodás ragyogó tendenciájának megfelelően, a szókincset is intellektualizálja. Az utolsó korszak romantizáló útkeresése ismét kitágítja a költő nyelvihletének határait.

Berzsenyi ihletét erősen korlátozta az a rajta mindinkább eluralkodó sajátság, hogy voltaképp menekült a külső világból ráható élményektől, és mind kedvezőtlenebb körülmények közé jutva, lendülete és ellenállása gyöngült. Így költészetének tematikája az „elméleti”, képzeleti síkra tevődött át és meg volt fosztva attól a lehetőségtől, hogy sokoldalúan ragadja meg a kor nagy kérdéseit, mint Csokonai vagy Batsányi. Mind nagyobb mértékben vált alapvető művészi problémájává, hogy az „élni és halni tudás” művészetét hirdesse, s ennek megfelelően alakítsa művészi, lírai egyéniségét is. Így formálta belső valóját szép, művészi szoborrá, amely azonban a valóság első durva érintésére összeomlott.

Pedig e belső formáló tendencia volt számára a külső akadályoktól és zavaró tényezők-től való szabadulás kulcsa. Ezért válik mind ellenőrizhetetlenebbé nála képzelet és valóság egybeolvadása. Korát is csak úgy tudta átélni, hogy képzeletben átformálta a benne eluralkodó magasabb tendenciáknak megfelelően.

Költészete hűtlenség a szokványos nemesi életforma ellen, de annak tükrözése is. Elsősorban önmagát formáló én-költőről van szó, aki csak akkor és úgy tudott a külvilággal összeköttetésbe lépni, amikor és ahogy az ideáljainak megfelelt, később pedig akkor, amikor és ahogy azokkal ellenkezett. Nem a Magyarokhoz bíráló akarattól átlelekesített tendenciájáról van szó, hanem a képzelet átalakította valóság dicsőítéséről, vagy az avval kapcsolatban szőtt művészi álmokról és látomásokról. Az így megtalált művészi anyag motívumai kivirulnak, kölcsönösen áthatják egymást, akadálytalan együttműködés, tartós maradandóság jellemzi őket, de éppen ez vezet azután bizonyos egyhangúsághoz minden művészi lelemény ellenére is. Mint introvertált egyéniség sok mindent felszínre hoz ugyan, de alapjában mindig belső, művészi, lírai egyéniségét fejezi ki.

Költőnk belső világa figyelemre méltó sajátosságokat mutat. Berzsenyi olyan költő példaképe, akinek minden gondja, hogy valamiképp belső életét, sajátos egyéniségét juttassa kifejezésre, néha a látszólag legidegenebb anyagban is. E mély lelki élet előlegezi a költő számára a jövő szomorúságát és titkos sejtelméit a sors változásával kapcsolatban. A mulandóság, a változás motívuma belső integráció eredménye, amely nem a maga erőinek derűs szétszóródásával akar érvényesülni, hanem összpontosítással, s így mindenütt korlátokat teremt, amelyek világát bezárják. Költészete már az élet friss tavaszán is néha az elmúlás hangulatát érezteti.

Berzsenyi minden törekvése az volt, hogy a létrehozott alkotásban még érezhető legyen a belső megindulás épsége s igazsága. Élményeit sohasem fejezte ki másképp, csak úgy, hogy gondolkozott rajtuk, értelmezte őket élete egyéni helyzetének megfelelően, s abból a gondolat- és érzelmkörből felfogva, amely akkor sajátja volt. Berzsenyi élményei sohasem jelentkeznek tisztán, hanem úgy, hogy már látszik rajtuk a költői alakítás munkája. Semmit sem ismételni szolgáiban, semmit sem úgy felfogni, hogy gondolatunk mintegy „végső betetőzés” legyen, hanem mindent csak a „saját körében kimeríteni”: ez volt az ő alkotói tevékenysége. A legjobbhiszeműség vezette, amikor számára idegen alakoknak leglényegesebb vonásait akarta feltárni. Ekkor sem tehetett mást, mint azt, hogy önmagát fejezte ki a belső életet élő ember hajlamainak, álmainak, törekvéseinek tragikus egyoldalúságával. Nem volt utánzó, hanem magát az idegen anyagtól fokozatosan megszabadító alkotó. Költészetének élő valósága akkor lett számára kérdésessé, amikor már önáltatásnak tűnt fel előtte a hit, és káprázatnak a szépség.

Berzsenyi nyelvére az intenzitás a jellemző, nem a színes sokoldalúság. Szavainak, mondatainak nagyságot ad a képzetek, a képek fensége és nagysága, amely hozzájuk fűződik. Az erő a szavakat egymáshoz sodró dinamikában és az elragadó ritmusban van, amelyben mintegy új életre kelnek. Tartalom és forma élő egysége létesül így, amelyben a forma nagysága a tartalom nagyságával, a tartalom nagysága a formáéval kerül kölcsönös függésbe.

Képekben kristályosodnak ki a költő érzelmi és gondolatai, amelyekben én és világ harmóniában olvadnak össze. A költő „kedvenceiben”, sajátos szólamaiban, fordulataiban lelkének jelképei, világképeinek részei, költői és emberi tapasztalatainak tanulságai jutnak kifejezésre. Ezért szavaiban a költő lelki világa él, az az élethelyzet, amely szólásra bírta, az a felindulás, amely alkotásra ösztönözte. Mitológiai képeiben sokkal többet kell látnunk, mint költői tanultságának eredményeit. Belső életének megnyilvánulása, az erő, a nagyság, a fenség mitológiája ez, amely gyakran a költői lélek jelképévé emelkedik, s amelyben a költőt magát találjuk meg, sajátos képzeletvilágával, személyiségével, emberségével, élete lényegének, alap-tendenciáinak megnyilvánulásaival. Így nála sokszor egy-egy szó vagy kifejezés a világ és élet, idő és mulandóság, halál, sors, lélek és természet kapcsolatában válik érthetővé.

Berzsenyi költészetének egész hitelét az az alaptendencia élteti, hogy egyéniségét nemesíteni és legfőbb emberségre fejleszteni legfontosabb kötelességének tartotta. Hogy a tökéletes költőnek mindent ki kell fejeznie, ami az ember legfőbb értéke és problémája, az nála természetesen a rendi korlátok akadályaiába ütközött. Ez akadályozza meg, hogy lelke megnyíljon minden emberi dolog számára. De nem lett a dolgok szolgája és a körülmények rabja sem. Költészete egyetlen tárgya az ember, de abban az értelemben, ahogy Arany akarta: Ember lenni minden körülményben — amennyiben ezt a kor korlátai engedték.

Az alkotó ember egyik legmélyebb vallomása Berzsenyinéél, amikor azt mondja, hogy a költő „élve meghal”. Költészetében éppen ez a döntés jutott érvényre, hogy feladta reális életét, hogy a költőt élje s életét áldozatnak tekintette, amelyet költészetének hozott. Így költői élete legfeljebb szimbóluma lett reális életének, s a klasszikus világnézetnek megfelelően csak érintkezett azzal, határaik mintegy érintették egymást.

A lírai alkotás folyamatának célja költőnké: hangulatkeltés nyelvi kifejezési eszközök által. A költő érzéseinek őszinteségéről és igazságáról akar bennünket meggyőzni. Ennek szolgálatában áll költeményeinek változtatása, belső elmélyítése és külső növelése vagy rövidítése is. Berzsenyinéél a nyelvi kifejezésnek mindenkor van belső célzata, amely megszabja a nyelvi terjedelmet, válogatást a szófajok közt és a szavak között, s amely befolyásolja a mondatbeli elrendezést is. A tartalom lényege, a költő életével és korával való összefüggése szabja meg a feldolgozás mikéntjét. Megtalálható költőnké a belső lírai „cselekmény” sajátos kettőssége, amely a lírai tárgy és a lírai én kettős kibontakoztatásával kapcsolatos, úgyhogy a kettő sajátos egyensúlyba kerül egymással. E „belső cselekmény” kettősségére jellemző, hogy az egyik inkább „felszíni”, a másik rejtetten belső jellegű. Minden Berzsenyi-versben voltaképp kettős folyamat játszódik le: az egyik a lírai tárgy formálásában, a másik a lírai téma belső színhelyének, a költői ének lírai terében játszódik le. Berzsenyi lírája így a „tisztá líra” oly sajátos megnyilvánulása, amelyben a lélek összes lírai erői mozgásban vannak: a szív finom megrezdüléseitől az erős és fékezhetetlennek látszó szenvedély kitöréséig. A versek mondanivalóját nemcsak a lírai „cselekményben”, hanem a ritmus, szó, versfelépítés, az összes formai elemek belső összhangjában s a lírai tárggyal való megegyezésében kell keresnünk. E lírai alkotások elemeinek sajátos összeszővődése a lírai célzat szolgálatában bontakozik ki, amelynek új és új lehetőségeit és megnyilvánulásait láthatjuk költeményeinek változó szövegében is.

Berzsenyi költészetének célja — s ebben rokon Kazinczy és társai legjobb törekvéseivel — hősiesség közszellem fölkelése, a nemzetnek, a vezető osztályoknak nemzeti öntudatra ébresztése. A Franciaországból kiinduló változásoktól való félelem elnyomta a századvégnek úgyszólván minden pozitív haladó törekvését: a felvilágosodás eszmemozgalmét, a kultúra iránt való érdeklődést, a megindult akadémiai törekvéseket, a főrangúak ébredező kötelességtudatát (Festetics, Széchenyi), a hazai nyelv iránti lelkesedést, s nem volt senki, aki kezében tartotta volna a haladó mozgalmak megmaradt szálait. Az európai változások arra figyelmeztették a gondolkodó főket, hogy Magyarország is változások előtt állhat. A társadalmi rend változásai mellett a területi határok változása is szemmel látható volt. A gondolat és szólás szabadságát bilincsbe verték, a sötétség uralma ránehezedik a nemzetre. Késérű érzésekkel és fokozott reménytelenséggel vonul vissza mindenki a küzdelemtől.

A nemzet életterejében való kételkedés és a mindennapi élet kereteibe való prózai, de a szűk látókörűek előtt biztonságosnak látszó belenyugvás jellemzi ezt az időszakot. A nemesebb lelkekben a fájdalomnak, a kétségbeesésnek és a lemondásnak legkülönbözőbb jelei mutatkoznak. Még kétségbeejtőbbnek látszhatott a helyzet annak a számára, aki, mint költőnk, magas történelmi és erkölcsi ideálokhoz mérte az akkori helyzetet, aki a látszat mögé nézett, s észrevette a belső korhadást a fényes külső mögött is. Berzsenyi a nemzeti önismeretben mélyebbre hatolt, mint feudális ódái költőelődei közül bárki más, amikor a romlás okait tárta fel. Általában az jellemzi költőnket, hogy a nemzeti közéletnek csakis leg-

lényegesebb, legfontosabbnak látszó eseményei ihletik s ódai lényeglátásának ezt a vonását mindvégig megőrizte. Úgyhogy ódáinak s részben elégiáinak témái és dátumai a költő világnézeti fejlődésének s a közélet eseményeinek és fordulatainak fontos tükrözései. E tekintetben mind megszólalása, mind hallgatása jellemző rá. Mint Dante művében a csend szünetei sokszor ékesszólóbbak a terzinák szívbemarkoló zenéjénél, úgy Berzsenyiné is a hallgatás néha kifejezőbb a legzengőbb szavú ódánál is, mint pl. az 1809-es, a feudalizmusra tragikus években, amikor pedig eleinte az ország hangos volt a szájhősök frázisaitól.

Mindezek megértetik Berzsenyi szavainak különös hangsúlyát s magányos küzdelmeinek, reményeinek, fájdalmanak hősiességét.

Egyszerűség és bonyolultság sajátosan hatja át egymást Berzsenyi verseiben. Az egyszerűség is sokszor a fenség hatását teszi ránk, de a bonyolultság szintén ily hatással van, mert a szépség még így, bonyolult alakjában is kész egész hatását kelti. A látszat az, mintha az ötlet mámorához, az alkotás gyönyöréhez nem járulna a kivitelezés mélységes küzdelme és sokszoros nehézsége. Mindez jobban érezhető Vörösmarty ódáiban. Ez azonban csak látszat. A költő maga mondja, hogy a művész munkája örökös teremtés és rombolás. A teremtségek és rombolások ez örökös változatos mozzanataiból tevődnek össze a Berzsenyi-versek is, amelyek csak kész alakjukban ismeretesekek előttünk. De a költemény „születésének kínjai” tekintetében ne vezessenek bennünket félre a költemények márványsima formái. Gondoljunk csak a Berzsenyi-ódák szerkezetének lényeges mozzanataira. A költő rendszerint egy fontos történelmi helyzetből indul ki, amely lelkében a múlt, a jelen és a jövő sejtelmeinek drámai asszociációit kelti. Az alapvető mondanivaló már a verskezdet hangütésében, sőt első szavaiban is kifejezésre jut, s innen árad át a következő versszakokra töretlen lendületben. A nagy belső izgalom, mint a vulkán a látáv, hatalmas képeket vet fel. Ebben a nagy, belső izzásban a mitológiai kép is valóságos képpé válik, mint minden, amit a fenségre törő költő képzelete megragad. Így vetíti elénk az egyéni ódák egy-egy versszakában a megénekelte hős ideális képét is. Ezt a költő asszociációk gazdagságával veszi körül. Az egyéniről gyorsan emelkedik az általános szférájába, ami fenséges szentenciáiban is kifejezésre jut. E márványszerű mondások azt a látszatot keltik, mintha külön életük lenne az egyes költemények éleletszövedékében, holott összefüggnek a költemény általános tartalmával: bennük a költő hősi világnézetének mozzanatai jutnak kifejezésre, amelyek ez ódák voltaképpen költői tartalmát foglalják magukba. Berzsenyi szentenciáinak tehát nem különálló, hanem szintetizáló, összegező jellegük van, amelyek éppen ezért nem választhatók el azoktól a költeményektől, amelyekben előfordulnak. Valóság és eszmény, egyéni és általános, véges és végtelen így hatják át egymást ezekben a Berzsenyi-ódákban, amelyekben az egyszerű bonyolulttá lesz, ha összefüggésében nézzük, a bonyolult pedig egyszerűvé válik, ha összegezését megtaláljuk a költő művészetében, alapvető mondanivalójában.

Berzsenyi nemcsak a múlt hagyományainak képviselője, hanem bizonyos mértékig előre is mutat munkásságával. Egy valóban nemzetietlen, reakciós korban nemzeti törekvéseket képvisel: a hazaszeretet tüzét éleszti, a kultúra emelését célozza, a kornak azon nagyjait ünnepli, akik akkor a hazaszeretet, az áldozatkészség példái, a nemzeti kultúra fejlesztői voltak és bizonyos mértékig a nemzet jogait képviselik az idegen elnyomó törekvésekkel szemben. Nemcsak hírnöke egy későbbi, öntudatra ébredt nemzedéknek, hanem a maga módján előkészítője is a jobb kornak, amely fordulatot jelent a nemzet életében.

Költészetének és egyéniségének legkiemelkedőbb vonása a hazaszeretet. Ősei a török elleni harcokban küzdöttek, vagy azokban a nemesi felkelésekben vettek részt, amelyekben még kifejezésre jutottak a magyarság katonai erényei. (Pl. az 1741—42-es háborúban, amelyek a poroszok ellen küzdő magyaroknak dicsőséget szereztek.) Az apa elbeszéléseiből és olvasmányjaiból az őskorok ezt a hősi szellemét szívta magába legmélyebben. Hazaszeretetét a németekkel szembeni idegenkedés is elég feltűnően jellemzi, még ha a német kultúrától sokat tanult is. Sajátosan vegyül lelkében a családi cimereben megtalálható két szimbólum megnyilatkozása:

az oroszán indulatossága, haragja, fensége a griffmadárnak a mesék, csodák, a képzelet vilá-
gára utaló jelképével. Jellemében is Homérosz bajnokaira emlékeztet, s lelkileg inkább illett
volna hősi vállalkozások korába, amelyek megreszkettették, vagy ámulatba ejtették a vilá-
got, mint a nemzeti elnyomatás idejébe, ahol a nemzeti erők sorvadtak részben az elpuhultság,
erkölcsi hanyatlás és szolgálai megalkuvás miatt, amely az uralkodó osztályokat jellemezte,
részben a hosszú idegen és hazai elnyomatás miatt, amely gúzsba kötötte a kizsákmányolt
nép erejét.

Berzsenyinek is mintája, példája az antikvitás, és költészetének klasszicizmusának korának
általános szellemi áramlataihoz hasonlóan. Van kapcsolata a klasszicizmus formalista, arisztokra-
tikus és konzervatív törekvéseivel is. Választékos kifejezések, humanizmus, a költészet
kultusza, klasszikus íz és bizonyos mértékig az antik imitációja jellemzik Berzsenyi verseit is.
Versformái is hibátlanul követik az antik mintát. Szókincse tele van antikizáló elemekkel.
Költészete gondolatvilágában is van antik érintkezés. Megvan benne az antik költészet
szerinti „művesség”: verseinek tökéletes vagy tökéletesre törekvő megmunkáltsága.
Klasszicizáló ízlése kereste a tipikust, az állandót, s a valóságot eszerint stilizálta. Kom-
pozíciójában is érezhető az antik architektónikus arány és rend. Mindez azonban
Berzsenyinéél személyes tartalommal telik meg, s mindent egyéniségének, költői énjének
sajátossága hat át.

Ugyanakkor egész költészetében jelen van — éppen szellemének gazdagságra, telje-
ségre törekvése folytán is — a romantikus változékonyságra, a határtalanságra vágyakozás
(Proteus-szimbólum), a valóság és képzelet ellentéteinek hatása. Ihlete romantikus mélységek-
ből fakad („határtalan” magyarság). S e romantikus elemeket is élményeinek személyes jellege
jellemzi. E romantikus költői attitűd nemcsak melankóliájában, rezignációjában, hasztalan
vágyainak kifejezésében van meg, hanem költészetének „hősi” elemeiben is kifejezésre jut,
amelyekben szintén a végtelenséget, a határtalanságot keresi, el nem érhető eszményeket
dicsőít, szentesíti a költői látszatot, a képzelő erő látomásait s a diszharmónia mélységeiből
küzd fel magát az élet magaslatai, csúcsai felé. Berzsenyi egész költészete harc a hanyatlás,
az enyészet, a mulandóság, a halál ellen. Nem volt neki szüksége a kor divatos preromantikus
áramlataira, hogy kifejezést adjon a mulandóság hangulatának. Bár kétségtelen, hogy ezek
az áramlatok erősítették benne ezt a hangulatot. Látszólagos megnyugvása: romantikus
megnyugvás. Tele van vággyal és fájdalommal. E mulandóság-hangulat mélyén a költőnek
az a törekvése rejlik, hogy megformálja a megformálhatatlant, életet öntsön az enyészetbe,
megmérhetővé tegye a mérhetetlent, a szétfolyót, a bizonytalan végtelenséget. A mulandóság-
hangulat maradandósága, amelynek a Mulandóság-korszak csupán egyik megnyilvánulása,
azt is jelenti, hogy nemcsak általános, hanem személyes viszonyba kerül a történeti és anyagi
világ végtelenségével, túl a mindennapok vonatkozásain, s rádöbben — mintegy az elégiák
előjeleként — törekvéseinek, kísérleteinek nehézségeire, látszat szerinti hiábavalóságára.
E hangulat az egyedülálló költő rádöbbenése saját világának korlátozottságára, s annak a
megsejtése, hogy az egész múlt alámerül, visszavonhatatlanul, minden tényével, emberével,
ideáljaival együtt. Idővel már nem szegezi szembe a jelennel a múlt dicsőségét. Elsiratja,
illendően, mint egy szép halottat, életjelenségeivel: a vitézséggel, a hősi kalandokkal, nagyszerű
és visszatérni nem tudó jeleneteivel együtt. A múlt története éppoly mulékonyan bizonyul,
mint a személyi élet a tér és idő végtelenségének távlatában. És ennek fájdalmas
átérzése annál meggyőzőbb, minél kevesebb a költő ragaszkodása az eleven világhoz,
a jelenhez, amelyből való menekülést, a lét magasabb fokát jelentette eddig számára
a múlt.

Berzsenyi nyelvének értékelése elválaszthatatlan költői hivatásának felfogásától és
megértésétől. A költő — szerinte — az emberiség tanítója, s ez a legfőbb cél lebeg előtte. De a
tanítás nála nem oly értelemben veendő, mint ahogy a mindennapi életben értékeljük. Úgy
tanít, hogy gondolatokat és érzéseket sugároz ki, s így élete hatóerővé válik. Azáltal tanít

hogy kérdéseket tesz fel és felel rájuk, feszült ségeket hoz létre, érzéseket kelt, amelyek összefüggésekre döbbsentenek bennünket a történelem jelentős eseményei között s az embernek és sorsának mélységeit idézik fel.

Mindezen hatás fő eszköze a költő nyelve. Berzsenyinél a költői nyelv mindig megújuló életet rejt magában. Megformált élet, amely a szavak érzéletes frissségén, ritmusán, képein, hangulatain alapul. A szavak sajátos életet élnek nála mondatbeli helyük, ritmusuk, hangsúlyuk és értelmük által.

E sajátos eredetiség nyilvánul meg „mintáihoz” való viszonyában is.

Ha Berzsenyi és Horatius viszonyát helyesen akarjuk látni, gondolnunk kell arra, hogy egy önálló költői egyéniség találkozott itt horatiusi hatásokkal. Horatius eszköz volt ahhoz, hogy Berzsenyi megtalálja önmagát. A Berzsenyi-versekben nem Horatius tekintetével találkozunk, hanem Berzsenyivel. Horatius gondolkozása magyar észjárásá alakul át: amelyben a nemesi, rendi szemlélet nézőpontja érvényesül, s a nemesi felvilágosultság fényei jelentkeznek. A horatiusi motívumok véghatása berzsenyies. A költő a horatiusi elemeket úgy egyesíti, rendezi, csoportosítja, hogy saját világának építőelemei lesznek. A költői lángész teremtő szabadságával használja fel az antik elemeket. Antik mitológiai képei is mintegy lelkének mélyéből merülnek fel. Horatius és Berzsenyi művészetének lényegében van a rokonság: a tömörítő erőben, a tökéletesség kultuszában, a márványszerű forma varázsában. Mely nagy költőnek nem tetszett Horatius tiszta emberisége, szenvedélyes nyugalma, formáinak csodálatos tisztasága, öntudatos művészete? Kit nem ragadott meg a költő és az ember, a hazafi és a bölcselkedő harmóniája és titkos, mély ellentéte? De Berzsenyi mint költő, mint hazafi és mint bölcselkedő is megőrizte eredetiségét Horatiussal szemben. Hiszen nagy egyéniség és egy egész más kor gyermeke volt.

Matthisson kétségkívül szebb verseket írt, mint a legtöbb hangsúlyos vers Berzsenyije. A szerelmi motívumok vagy a mulandóság versei: a Matthisson-féle Elysium, Abend, Mitgefühl szebb, mint Az estve. Az Elegie értékesebb, mint a Mulandóság. A Trost an Elisa jobb, mint a Vigasztalás, a Laura's Quelle, mint a Fannim emléke, az An den Tod, mint a Halál. Matthisson ilyenmű versei művészbbe, tökéletesebbek, egyénibbek, meghatóbbak. A német költő természeti képei érzésben olvadnak fel, míg Berzsenyinél inkább elmélkedés fűződik hozzájuk. Berzsenyi ez ifjúkori verseinek képeiben nincs ekkor még semmi természeti szín, igazi frissesség. Képhalmozás, nehézkes körmondat, a kifejezés közvettsége: gyengeségei Berzsenyi legtöbb hangsúlyos versének. Tetőzi e gyengeségeket a hangsúlyos versek művészetének kezdetlegessége, amely a hosszasan elnyújtott előadásból, a még megmaradt „létániás” modorból, a gyenge rímekből tevődik össze. És mégis rendkívüli jelentősége van e matthissoni versek ismeretének. Mert e matthissoni hatás csak kiindulópont, de szükséges kiindulópont volt költőnk számára. Elsősorban felszabadította érzelmeit a költői kifejezés számára. A szerelmi motívumokat eszmei magaslatoz kifejezése felé nöfteti. Berzsenyi az érzelmi mélység hajlamában találkozott Matthissonnal, de az onnan vett elemeket is eredeti egységben olvasztotta össze. Egészben az „érzelmei iskolájának” oly lehetőségét adta meg Berzsenyi számára Matthisson költészetének ismerete, amelyet a „klasszikai iskola” többi költőjénél hiába keresünk. De Matthisson ismerete költőnkél a gondolati fenség iránti értéket is erősítette.

Berzsenyi költészete ellentmond az időnek, szembeáll az idővel, azért nehéz versei keletkezésére vonatkozólag — ifjúkori verseiről van szó — biztos véleményt formálni. Ellentmond ez a költészet az időnek tartalmilag, mert nem pillanatnyi benyomások hatása alatt azonnnyomban keletkezett alkalmi költészetéről van szó, hanem többnyire mély, tartós benyomások alatt lassan, fokozatosan érlelődő vagy ugyanazon tárgyra vonatkozó élmények felhalmozódása nyomán kitörő költői megindulás és képzelet alkotásairól. Formailag is ellentmond ez a költészet az időnek. Mert a költő formai törekvéseit a tökéletesség eszménye szabja meg: ez szinte határtalan és végtelen lehetőséget ad a formai változtatásnak, fejlesztésnek és tökéletesítésnek, aminek számos példáját láthatjuk költőnkél.

Ennek ellenére az időbeli problémák megoldásához segít bennünket az a körülmény, hogy Berzsenyi költészetében határozott rétegződés észlelhető. Nagyjában és lényegében ez a rétegződés — hosszabb távlatokban — világnézeti vonatkozású is. Finom tartalmi megkülönböztetéssel Barta János kutatta eddig legmélyebben ezt a rétegződést.^{2a} Németh László költői érzékkel, esztétikai és bizonyos hangulati közös vonások figyelembevételével tett érdekes csoportosításokat.^{2b}

A rétegződés megállapításánál azonban az a veszély fenyeget, hogy azt statikusan fogjuk fel és sematikus válaszfalakat emelünk. Holott a fejlődés törvényét itt is keresnünk kell. Vagyis azt a feladatot kell megoldanunk, hogy keressük a változás rendjét, tehát a változást a fejlődés szemszögéből nézzük. Nem vállalkozhatunk arra, hogy megvalósítsuk azt, ami a költői rétegződés kutatásának eddig legnagyobb tette irodalomtörténetünkben, s amit Horváth János valósított meg Petőfi-könyvében. Az ő munkája Petőfire vonatkozó rengeteg biztos adatra támaszkodhatott.

Mi a lírai hős fogalmának beiktatásával igyekszünk megközelíteni e rétegződés problémáját. Ennek, nézetünk szerint, nagy jelentősége van Berzsenyi ifjúkori költészetének megítélésében. E rétegződésben ugyanis megkülönböztethető felsőbb- és alsóbbrendű mozzanatok kialakulása is. Alsóbbrendű lírai hős általában nem előzheti meg egy magasabbrendűnek kifejlődését. Merev időelhatárolással nem lehet élni, tekintetbe véve Berzsenyi életkörülményeit és az adatok hiányát. De azért a fejlődés törvénye erre a költészetre is áll. Költészetének belső változásai ellentmondásból adódnak, amelyre a költő valamilyen megoldást akar találni, ha költészete életjogát biztosítani akarja. A nehézséget fokozza, hogy a költőknél jelentkező lírai hősök kifejlődési, tökéletességi foka különböző, s ehhez képest jelentőségük sem egyforma. S azonkívül a fejlődés egyik fázisa belejátszik a másikba. A változás megállapítása egy ily „benső ökonómia” költőnél nehéz feladat, ezért a megoldás is csak megközelítő lehet. Klasszicista költőnél a valóság „lefáradása” is érvényesül, ezért az átmenetek nem bontakoznak ki tisztán. Éppen ezért a lírai hős fogalmának beiktatása sem lehet csodaszer a problémák megoldására. Elég, ha közelebb visz bennünket a költő megértéséhez és helyes értékeléséhez.

A lírai hős fogalmát a szovjet irodalomesztétikának köszönhetjük. A kérdés lényege annak eldöntése, hogy a szerző személyisége hogyan ölt testet lírai alkotásaiban. Ehhez tudnunk kell a szerző költészetének kapcsolatát a valósággal, az akkori emberek közösségi és magánéletével, egyéni, egyedülálló élettörténetével. A lírára jellemző, hogy nincs feltétlen egyenlőségi jel a költő biográfiai személyisége és a költőnek költeményeiben található lírai személyisége között. Éppen ezért, mert a tükrözött dolog nem azonos a tükröképpel. Természetesen a költő lírai személyisége, a lírai hős sem pusztán fikció. A költő biográfiai és lírai személyisége egységet alkot.

Ennek az egységnek a megállapítása nem egyszerű dolog. A lírikus az életet szintén különböző oldalairól, a maga ellentmondásosságában ábrázolja, mégpedig úgy, hogy időnként hol az egyik, hol a másik benyomását mondja el. Komorság és életöröm, hit és kiábrándulás, szeretet és gyűlölet egymást válthatja fel a költő motívumaiban. Ez érzelmeknek és kifejezésüknek a költő társadalmi helyzete s ideológiája is határt szab. Így, ha végignézzük egy költő életművének gazdagságát lírai hősei megteremtésében, láthatjuk felfogásának különbözőségét, változásait, de az alapvető egységet is.

Így tárul fel előttünk a költő lényege, lírai személyisége, így ismerjük meg a költőt, mint lírájának, verseinek igazi hőst. Alkotásainak eszmei és művészi központja magának a költőnek a személyisége, amely egységbe foglalja az egyes költeményeket, illetve költemény-

^{2a} Válasz 1935 235. kk.

^{2b} Id. m. 26. kk.

csoportokat. Így minden nagy költő lírájában következetesen bukkannak fel a költőnek egymástól különböző alakjai, amelyek, ha a költő életművét a maga egészében fogjuk fel, magasabb fokú egységbe, a költő „szintetikus” személyiségévé olvadnak össze.

Makszimov így foglalja össze a lírai hős lényegét:³ „A lírai hős helyesen tükrözi a szerző személyiségének lényegét, de ezt a képet művészettel formálja át, megtisztítja az esetleges szükségtelen elemektől, tipizálja, vagyis társadalmilag felelőssé teszi.”

Ehhez azonban hozzá kell tennünk azt, hogy ez a költői lényeg különböző mértékben és arányban jelentkezik a költő fejlődése folyamán a költő társadalmi helyzete és a korhoz való viszonya alapján. A költő nem egyszerre találja meg az önmagához vezető utat. Mindig ő marad, aki az utat keresi, de az út idegenbe is vezethet, s néha mintha úgy látszanék, hogy nem önmagához közelíti, hanem önmagától eltávolítja a költőt.

Így jelentkezik ez a probléma Berzsenyinél is.

Megnehezíti a megoldást, hogy a költő verseinek egészében nincs hiteles sorrendje, vagyis olyan sorrend, amelyet a költő maga hitelesített volna. Életkörülményei is meglehetősen ismeretlenek, éppen matematikus sorrendű verseinek keletkezése idején. De gondosabb tanulmányozással megjelenik Berzsenyi verseiben is a lírai hősök egy bizonyos meghatározott — bár nem mindenütt elég élesen látszó — sora, mint ahogy Puskinnál először a gondtalan és hanyag bölcs, azután az érettebb korban a dekabrista költő, majd a forradalmi romantikus száműzött és a realizmus felé vezető úton megformálódott magasrendű lírai hős alakjai bontakoznak ki a figyelmes szemlélő előtt.

E lírai hősök vonásai, amelyeknek magasabb egysége adja meg a lírai személyiség fogalmát, a költő lényegét, nem élesen körülhatároltak, hanem — különösen Berzsenyinél — bizonyos mértékig egymásbafolyók (a már ismertett körülmények miatt). A különböző korszakok között átmenetek vannak, amelyek elsősorban olyan költőnél észlelhetők tisztán, akinek életkörülményei és verseinek kronológiája, keletkezésüknek adatai valóban ismeretesek. Így Berzsenyinél e probléma objektíve korlátozott megoldását lehet csak célul kitűzni.

Még egy megjegyzést ezekhez a gondolatokhoz: a lírai hős fogalma nem egy a „szerep” fogalmával. A szerep ugyanis nélkülözi a művészetnek azt az ismérvét, amely a szocialista irodalomtudomány szerint minden nagy művészet alapvető vonása: az igazság és őszinteség követelményét. Ha tehát lírai hősről beszélünk, nem szerepekről van szó, hanem a költői személyiség fokozatos gazdagításáról, a sajátos költői személyiség kibontakozását akadályozó korlátok legyőzéséről. Amiből következik az is, hogy a költő lírai alakjainak elemzése közben nem nélkülözhetjük a fejlődés törvényének figyelembevételét sem.

II. Az ifjú Berzsenyi

Berzsenyi ifjúságát több kortörténeti élményréteg jellemzi.

Az első csak apja elbeszéléseiből és ismerősök, rokonok emlékezéseiből táplálkozott. Ez Mária Terézia kora, akinek nevét, emlékéét költőnk mindig oly tisztelettel említi. Elsősorban az 1741-i országyúlás emlékei visszhangzottak benne sokáig, különösen a királynőnek az a — hagyomány szerinti — mondása: „Mindenkivel elhagyatva, csak a nemes rendek hűségében, fegyverében és az ősi magyar erényben látjuk menekülésünket.” A könnyek között elmondott szavak, a hűség megnyilvánulásai még sokáig élesztették e korban a királyné iránti rokonszenvet, amelyet a későbbi nemesi nemzedék is örökölt hőseitől. Ehhez járultak a magyar huszárok nagyszerű haditettei, a nemesi felkelés fegyvertényei, amely ebben az időben élte utolsó hőskorát: ezek az emlékek szinte glóriával vonták be a királynő uralkodását az utókor s így költőnk előtt is. Pálffy, Nádasdy neve így ragyoghatott fel költőnk előtt azzal a fénnel, amellyel később őket ünnepelte. Egész Európa megismeri és elismeri ebben az időben a magyar hadi erényeket. De Nagy Frigyes emléke is ehhez az élményréteghez tartozik, akinek alakját

³ Lit. Gaz. 1954. 58. sz.

költőnk még 1809-ben is emlegeti.⁴ Mária Terézia idejében Magyarország újra európai tényező lett, s ennek hatása a költő apjának nemzedékére, de hallomásból költőnkre is érezhető. Az aztán már kevésbé volt világos e nemzedék előtt, hogy ez volt a nemesi dicsőség utolsó fellobbanása, mert az ország feudális elmaradottsága miatt képtelen volt arra, hogy egy nagyhatalomnak valóban tartós gazdasági, politikai és katonai támasza legyen. De a Mária Terézia-kor és a költő saját hanyatló kora közötti összehasonlítás sokszor felmerül költőnk képzeletében.⁵ A nemesség általában aranykornak nézte Mária Terézia uralkodását, s ez Berzsenyi hangulata is a királynővel kapcsolatban. Mária Terézia korának művelődési törekvései is hathattak költőnk környezetére, s így költőnkre is (Thulmon-könyvtár, Bessenyei).⁶

A második élményréteg: II. József uralkodásának hatása szintén csak közvetve mutatkozik meg. Költőnk 14. éve körül szívhatta magába tudatosabban e kor hangulatát. Valószínű, hogy a francia forradalom, a korona visszahozatala, az 1790 körüli politikai mozgalmak nem maradtak észrevétlenül költőnk előtt. A korona visszahozatalára céloz is egyik versében.⁷ Fontosabb ennél a felvilágosodás levegője, amely II. József korában áthatja az országot, s érezteti hatását költőnkre is.⁸ Ehhez tartozik az elmaradottság érzése is, amely a kor legjobbjainak nemzeti pesszimizmusához is hozzájárul.⁹ Az iskolázás fejlesztése hatott költőnk nevelésére is, valamint a „vad” fanatizmusnak az enyhülése is, ami II. József idején tapasztalható a felekezeti iskolákban.¹⁰ A szellemi kérdésekkel való élénkebb foglalkozás, a városi élet fellendülése költőnk fejlődésére is hathatott, ha a közvetett formában is. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nemesi hazafiság e korbéli nagyobb lendületét sem, amellet, hogy az irodalom külföldi, nyugat-európai kapcsolatai is erősödtek II. József hatása alatt. (A német költészet és a felvilágosodás irodalmának hatása.) II. József korához tartozik még a feudalizmus és így a magyar feudalizmus megrendülésének élménye is az 1789-i francia forradalom idején, amellyel összefügg a magyarokhoz kétségbeesett hangulata is, hiszen ez az élmény idővel némhogy gyengült, inkább erősödött a francia forradalom eseményeivel, fejlődésével kapcsolatban.¹¹ De költőnk II. József nevét sehol sem említi. Ez ellenkezésben lett volna a Berzsenyi család lojalitásával. A költőnek hallgatnia kellett, mert a család dinasztikus érzése szembekerült volna a költő nemzeti érzésével. Figyelemre méltó azonban, hogy a II. József-korabeli Horia—Cloșca-lázadást a költő nem egészen a nemesi osztály felfogásának megfelelően említi egyik versében.¹² Ami azt mutatja, hogy neki ebben az irányban is megvolt a külön véleménye, bár nem kétséges, hogy II. Józsefet a kor nemességével egyetértően zsarnoknak tarthatta már hazafias érzéséből kifolyólag is.

Legközvetlenebbül a harmadik élményréteg tényezői: II. Lipót és I. Ferenc uralkodásának első éveit s az azokkal kapcsolatos európai és magyar események érinthették költőnköt. A II. József halála évében fellobbant nemzeti lelkesedéslángja az egész országban, így költőnknel is érezhető, ami kapcsolatos Gvadányi-kultuszával is, de Gvadányi reakciós nézeteiben való osztozás nélkül. A jobbágyság felszabadítása iránti törekvések bukása következtében ez a kérdés eltűnt a költő szemhatárából, annál is inkább, miután úgy látszott, hogy a nép háttérbe szorul a magyar történelem színpadán. A nemesi kiváltságokhoz való ragaszkodás erősödése egyesül a nemesi hazafiság újraéledésével. A lojalitás érzését erősíti az az érdekközösség, amely a francia forradalom eseményei és itthon, a Martinovics-mozgalom miatt létrejön az udvar és a magyar nemesség között.¹³ Az új helyzetben a főurak nagyobb tekintélyre tettek

⁴ *Berzsenyi Dániel levelei Kazinczy Ferenchez*. 1942. Dr. Merényi Oszkár kiadása. 5. l.

⁵ Akad. kiad. 196. 356. l.

⁶ Dr. Merényi Oszkár: *Berzsenyi Dániel*. 1938. 40. l.

⁷ Akad. kiad. 190. l.

⁸ Ennek nyomai mutatkoznak már első ódáiban is.

⁹ L. *A magyarokhoz* I. vers bevezetését e műben.

¹⁰ Hrabovszky György: *A Kis Somlyói Ev. Egyház története*. 1798. c. kéziratos mű.

¹¹ Élénk fényt vetnek erre a kor újságjai is, amelyek 1789-től kezdve szinte minden számban foglalkoznak a francia eseményekkel, s visszatükrözik a nemesi feudális közvélemény megrendülését.

¹² Akad. kiad. 243. l.

¹³ Mód Aladár: *100 év küzdelem az önálló Magyarországért*. 132. l.

szert, míg az 1790—91. országgyűlésen még a köznemesség érezte befolyását. Ez is hatással van Berzsenyi költészetének eszmei kialakulására. S az is, hogy 1792-ben a magyar uralkodó osztályok az udvar részére a tényleges segítségadás terére lépnek, a francia forradalmi hadseregekkel szemben. A háborús készülődések híre a 17 éves Berzsenyinek a vitézi dicsőségről szőtt álmait is táplálja.¹⁴ Az ország a franciáktól fenyegetett Habsburg-birodalomban újra tényező kezd lenni, s ez látszik Berzsenyi felfogásán is. A növekvő veszedelem arra intette költőnket, hogy véget kell vetni a tétlenségnek és tespedésnek, itt az idő a régi erények felbresztésére, amelyek a költő előtt az antik és magyar történelem megismerése folytán is a kor feudális-udvari-nemesi felfogásában tükröződnek. Költőnk sehol sem említi Martinovics mozgalomát, sem bírálóan, sem kárhóztatóan. De Kazinczyhoz fűződő barátsága és részvéte Kazinczy szenvedései iránt is bizonyítja,¹⁵ hogy nem tartozott a reakció dicsőítőihez, aminek különben egész költészete is tanúbizonysága. Elszigeteltsége, magánya, az a körülmény, hogy nem vegyült kortársai rendi életébe (csak néha, alkalm szerűen), bizonyos mértékig függetlenítette őt későbbi korszakában is a kor reakciós véleményeitől. Viszont mindinkább „eszmei fényben” látja azokat a történéseket, amelyek látóhatárába kerülnek vidéki elszigeteltségében. Feltűnő korai magasszempontú eszmei állásfoglalása már ifjúkori ódáiban, ami a felvilágosodásnak a soproni élményekkel és valószínűleg Bessenyei közvetítésével jelentkező hatása (*Holmija* megvolt a költő könyvtárában), s ez is hozzátartozik ahhoz az élményréteghez, amely elősegítette költészete kibontakozását.

Ifjú élete legmélyebben eleinte természetesen családja életében gyökerezett. A Berzsenyi család középbirtokos nemesi család. Nemességének keletkezése a XVI. sz.-ba nyúlik vissza. Miksa császár erősítette meg nemességüket donációs levélben. (1559. május 16-án kelt a nemesi adománylevél.)¹⁶ Az adománylevél Habsburg-eredete lehetett egyik oka a család Habsburgok iránti lojalitásának. Nincs nyoma annak, hogy Berzsenyiek részt vettek volna a XVII., XVIII. sz. függetlenségi harcaiban. A Habsburgok oldalán harcoltak a török ellen és Mária Terézia idején a nemesi felkelésekben.¹⁷ A nemesi címerben szereplő, kardot tartó oroszlán mutatja, hogy kardforgató ősökről van szó.

A Habsburgok iránti hűség a Dunántúlon tartós és gazdag életet biztosított a családnak. Nem túl nagy, de kiterjedt birtokokat szélesen hullámzó búzaföldekkkel, bőséges réteken táplálkozó nyájakkal. A családban élő hagyományok, legendák gazdag állatállományhoz, gazdálkodáshoz, férfias kedvtelésekhez, vadászatokhoz fűződnek. Ilyen a költő nagyanyjáról szóló monda, amely szerint a tűzvészből fiával együtt kedvenc tehene mentette meg a biztos haláltól, amikor a tűzön át berohant hozzá, lehajtotta fejét, szarvai közé vette és a kertben szépen a földre letette.¹⁸ Vagy ilyen a költő apjának szarvaskalandja, aki csaknem életével fizetett azért, mert egy haldokló szarvas belehasított a szarvával.¹⁹ — Így éltek, a dunántúli rengetegek szélén, a lázt lehellő mocsarak táján, kis falvak egyszerű kúriáin, török és porosz ellen hadakozva, háborúk zajában és elemi csapások elleni küzdelemben. Országos dolgok között keveset forogtak. Soha nem emelkedtek ki a középszerűségből, bár nagy családokkal kerültek — házasodás révén — rokonságba.²⁰

A legközvetlenebb hatás költőnket családi vonatkozásban apja részéről érte. Tőle örökölte a nemesi öntudatot, bizonyos kulturáltság iránti érzéket, a latin klasszikusok iránti szeretetet és a hajlomot a csendes, elvonult élet iránt.²¹ A családi elvek is öröklődtek a költőben: a szigorú tekintélytartás, a feleség háttérbe szorítása, de a inelig családi érzés is, amely költőnket jellemzi.²² Szellemi látóhatárban azonban messze túlhaladta apját.

¹⁴ Négyesy László: *Berzsenyi iskolázatása*. Egyet. Phil. Közl. 1893. 455. l.

¹⁵ Vitkovics Mihály levele Kazinczyhoz 1813. jún. 29-én.

¹⁶ A nemesi adománylevél másolata: *Berzsenyi-Emlékkönyv*. Szombathely, 1876. 9. l.

¹⁷ Noszlópy Tivadar: *Emlékeim Somogyból*. Kaposvár, 1890. 15. l.

¹⁸ A költő fiának, Berzsenyi Lászlónak elbeszélései alapján, uo. 12. l.

¹⁹ l. m. uo.

²⁰ *Berzsenyi Dániel levelei Kazinczy Ferenchez*. Id. kiad. 7. l.

²¹ Váczy János: *Berzsenyi Dániel* 7. kk.

²² Váczy János: *Berzsenyi Dániel* 7. kk.

Bármily fogyatékosak a Berzsenyi gyermekkorára és ifjúságára vonatkozó adatok, azért bizonyos költői előzményekre és előfeltételekre következtethetünk ezekből az adatokból is.

Hogyan jut el már az ifjúkori ódáiban megnyilatkozó magasabbrendű történet- és műveltségfelfogásig? Berzsenyi első verseit aligha ismerjük. Talán ezek maradványainak tekinthetjük azokat a középszerű versgyakorlatokat, amelyeket az akadémiai kiadás és Berzsenyi műveinek legújabb kiadása (1956) tartalmaz. Berzsenyi maga céloz arra, hogy költői tevékenysége húszéves kora körül kezdődik, sőt maga jelöli meg, hogy A Magyarokhoz c. költeménye 1797 előtt keletkezett. (A Felkölt nemességhez szövegében.) — Döbrentei költőnk első szerelmi versét 1794-re keltezi. Nem valószínű tehát — az összes körülmények figyelembevételével —, hogy ebben a lángoló, forrongó időszakban (1795—1802) csak 5—6 verset írt volna, szerelmi verset pedig úgyszólván egyet sem, mint Gálos állítja.²³ Aki hazafias érzéseit a kifejezés oly magas fokán tudta megszólaltatni, mint költőnk A Magyarokhoz c. versében — még ha 1796-ban nem is végleges alakjában —, az nem tudta volna szerelmi érzéseit kifejezni?

Költészete eredetének természetes és reális útját kell keresnünk. Ha pedig ezt tesszük, akkor azt kell mondanunk, hogy — Berzsenyi nyelvén szólva — ez az ifjúkori költészet Mars és Venus házasságából született, vagyis elsősorban a költő vitézi álmai és szerelmi érzései öltöttek benne költői alakot. Döbrentei jegyzi fel Berzsenyiről, hogy „a költő korábban kezdett szeretközöni a kellesténél”, s „nagy szerelmes” volt, szerelmi élete korán kezdett fejlődni, aminek — mivel költői hajlamai voltak — természetesen kifejezést kellett adnia költészetében, ahogy hazafias érzése is korán kifejezést keresett és talált.

E korszak tanulságaihoz tartozik, hogy az ifjú Berzsenyi mélyebben érzi át azokat a veszedelmeket, amelyek a nemzet létét fenyegetik, mint környezete. Apja inkább nemzetsége múltjáról, a nemzeti nagyságról, a nemesség államfenntartó erejéről, jogairól és kiváltságainak védelméről, a család dinasztikus hűségéről beszélt előtte. Az ifjú Berzsenyiben azonban megrendül a nemesi önelégültség érzése. A pusztulásnak az a sejtelme, amely *A magyarokhoz* c. versben kifejezésre jut, nemcsak a nemzet fizikai, biológiai pusztulására vonatkozik, hiszen ennek jelei oly mértékben nem mutatkoztak. A pusztulás érzésének legmélyebb forrása az az erkölcsi és szellemi állapot volt, amely nálunk az 1795 utáni időket jellemezte, s amelyből a költőnek következtetni kellett a nemzet jövőjére. A reakció önkénye rányomja bélyegét a nemzeti élet minden megnyilvánulására. A pusztulás érzésének egyik motívuma a műveltségbeli elmaradottság ténye is volt, amelynek javulása a reakció idején kilátástalannak látszott. Ezért idézi fel a költő később Mátyás fényes korszakát és figyelmezteti Eszterházyt kötelességeire.

Vitézi álmok, nagyság utáni vágy, szerelmi boldogság keresése közben bukkan fel Apolló, a költészet istene és Pallas Athéné, a tudomány, a műveltség istennője a költő eszményei között. Uralkodik — a költészet, tudomány, műveltség kultusza — mindinkább érezhető Berzsenyi költészetén.

Voltaképp egységes költészet alakul ki a rimes versek és a hősi ódák részben ellentétes forrásaiból és formáiból. Berzsenyi költészetében próbálta áthidalni azt az ellentmondást, amely a feladatok megoldását parancsoló történelmi szükségszerűség és a kor tehetetlensége, a költő álmai és a valóság között kibontakozott. Klasszicizmusa hősis kísérlet ez ellentmondások megoldására.

Hogyan nyilvánulnak meg e belső harcok és ellentmondások a költő ifjú életében és költészetében?

Bármily ellentétben volt apjával — különböző körülmények miatt, mint látni fogjuk —, sok tulajdonságot vesz át tőle: hajthatatlan macacsságot, zárkózottságot, az igénytelen, puritanizmus felé hajló életmód szeretetét, „házi tirannizmust”, bizonyos feudális hajlamokat

²³ Gálos Rezső: *Berzsenyi költői útja*. Pannonia 1939. 230 kk.

és nézeteket, amelyek fokozatos ellentétbe kerültek kifejlődő világképével. Ez apai örökséget kiegészítik az anyától örökölt vonások: a kedély bizonyos lágysága, érzelmesség, szelid embe-riesség, amivel a költő emberi és költői életútján találkozni fogunk. Az ősköltől más nemigen maradt, ha csak figyelembe nem vesszük a családban élő hagyományokat és azt a „vitális emlékezetet”, amely az ódák objektív és szubjektív mondanivalóiban jut majd kifejezésre.

A táj, a Dunántúl a maga szelíd szépségével és harmóniájával a Berzsenyiben élő klasz-szikus embereszményt táplálja. De ez a táj az idők folyamán nagyon sok minden lesz a költő számára: rejtőzés, magány, alkalom az alkalmazkodásra, a meglévő életformához simulásra, a ragaszkodás és elvagyódás vegyülete, a sors börtöne és az enyészet küszöbe. A táj történetisége is tagadhatatlan hatással van romantikus hajlamainak ébredésére: a balatoni várakkal, a dunántúli nemesség szerepéhez fűződő mondákkal és elbeszélésekkel, amihez Kiszaludy-hatások is járulnak, ami „valósággá és egyúttal nem valósággá” tette a költő ébredő képzelete számára e történeti emlékeket. Ugyanakkor a táj antik hagyományai sem hagyhatók figyelmen kívül. Szombathely, Sopron római emlékei egy eltűnt és sok dicsőségben és szépségben gazdag világra figyelmeztették, amely sok tekintetben utánzásra méltónak látszhatott előtte. Így a táj fogékonyságot ébresztett benne sokféle irányban is.

Minden jel arra mutat, hogy ez az ifjú lélek erős feszültségek között élt. Énközpontú élete nagy indulatokban tombolta ki magát. Szinte megvetette a lelki állapot egyensúlyát. Feszültségkeltő helyzeteket kezdeményez. (Szókés az iskolából, katonaság, menekülés a szülői ház elől.)

Mikor hazakerül, felemás helyzetbe jut. Belső világába temetkezik, s így védekezik a kívülről ható erők ellen (apja ellenzése, szigorúsága, tiltó rendelkezései). Belső világa arány-talanul fejlett a külső világban való eligazodással szemben. „Meg kellett halnia” bizonyos mértékig a külső világ számára, hogy kiépíthesse a saját belső világát. A „sugalló” versek, a Múza-versek nagy száma mutatja, hogy a költészet mit jelentett számára. A feudális közéleti érvényesülés minden lehetőségét elhárította magától. Apjától függő helyzetében a költészet az ő számára szabadító erő, amely magasabb, szebb világba emelte. Addig azonban a költészet, mint hatóerő és mint igazi hivatásérvés nem mutatkozhatik nála valódi mélységben, míg nem tud egyéni kötöttségéből kibontakozni, míg nem tud nagyszerű extázisban kitörve hősi világot alkotni magának, a közösségre való hatás célzatával.

Az apai zsarnoksággal és a lehangelő körülményekkel korán szegzi szembe erkölcsi idealizmusát, amelyet antik olvasmányai és a kor költészete gyökereztetnek meg benne. E folyamatos felszabadulás az ifjú években szenvedett erőszak alól erőt és biztatást kapott a gyermekkor szabad, boldog emlékeiből. A szerelem és a hősiesség világába való menekülésbe így vegyül valami a társadalmi megkötöttség elől való elszigetelődésből.

Ugyanakkor azonban e korai belső integráció hamarabb zárja le a belső kört, mint más, szerencsésebb körülmények között fejlődő ifjú költők előtt. Élményéhsége, a benyomások változatossága utáni vágya kénytelen képzeletének meglévő anyagával betelni. Ezért nála tapasztalat, külső benyomások és képzelet korán összeforrnak. Különösen rányomja ez a bélye-gét mind szerelmi, mind hősi költészetére, élmény és képzelet összefonódása folytán.

Ugyanakkor a költészet számára életpótlék, valódi élmények helyettesítése is. Így történt, hogy barátság és szerelem élt már benne, mielőtt barátságban és szerelemben volt része és sokszor ösztönző élmények híján is belső kontrasztok között vergődött.

Valójában Berzsenyi egész költészete — számtalan kedvezőtlen körülményével — harc, küzdelem a költészetért. Környezetével és életkereteivel kapcsolatban és éppen ezek következményeképpen kétféle költői magatartás alakul ki benne: aktivitás bírálattal, a köz-dolgokba való beleszólás, sőt vezetés igényével, a hősi lelkesítés sokoldalú törekvéseivel — és passzivitás a kívülről ható erőkkel szemben, belső bizonytalanság, az az érzés, mintha vélet-lenül tévedt volna a történelem országútjára, s inkább a magányosság hol szelíd, hol fájdalmas béklyói között kellene vergődnie vagy tespednie a sorsban való megnyugvás emberi alázatá-

val. Így adománynak érezhette a benyomások és a kifejezés képességét, egy hősi világ teremtésének lehetőségét, a mindennapi világtól való elzárkózást, amelynek alapján sikerült saját világát megalkotnia.

Legigazabb otthona az a hősi világ volt, amelyet megálmodott a maga és nemzete számára, útjába tévedt korabeli alakok ürügyén. De valójában minden nagy verse egyúttal vágy szellemi megújulás és tökéletesedés után, amelyben önmaga képzése, formálása által is új szépségekben akarja részesíteni nemzetét.

Mennyiben ismeri meg a világot az ifjú költő? Hősi lényegében, érzelmes mélységében s gondolati fényében. Mennyire értékeli az életet? Amennyiben a szív boldogságát és a tettek hősi lehetőségeit nyújtja. Milyen célt lát az életben? Különválasztva az egyéni világtól (a maga korlátozott céljaival) az ember „istenülését” hirdeti hősi tettek és önfeláldozás útjain.

Berzsenyi világa nem egyértelmű. Már korán mutatkozik nála a magán- és közösségi élet kettőssége, amelyeket sokszor élesen állít egymással szembe, de ugyancsak korán jelentkezik az a szemlélet is, hogy az élet tények és illúziók, szenvedélyek és szenvedések, élet és halál, felvirulás és romlás, „teremtés és rombolás” szövedéke, amelynek káosza fölött uralkodik a hős akarata. A költő hős, aki alkotásával átlelkesíti a mindennapi jelenségeket és harmóniát teremt a zűrzavarban.

Így magányában és elszigeteltségében is áradnak a költő belső produktív erői, arra törekedve, hogy a maguk korlátai között is önként és szabadon nyilatkozzanak meg.

E költői fejlődésnek azonban sok akadályja volt, úgyhogy Berzsenyi életíróinak és költői fejlődése kutatóinak egy részében — különösen Gálos Rezsőben — megvan a hajlam, hogy Berzsenyi 1795—1802 közötti életkorszakának jelentőségét lekicsinyeljék, a költői munkássága részére szinte teljes egészében az 1802 és 1809 közötti korszakot sajátítsák ki. Németh László „mondai fény” elmélete is lényegileg ezt célozza.²⁴ Ennek azonban valóság-alapja nincs. Kétségtelen e korszak nagy jelentősége is.

Bizonyos, hogy a szülői házba visszatérő ifjút apja hidegen fogadta.²⁵ Elégedetlen volt vele soproni magatartása és katonai próbálkozása miatt, s azért, hogy szinte szőkevény módjára került hónapokon keresztül a szülői házat. Az apa fiában ezenfelül dacos és makacs, hajthatatlan ifjú embert talált, aki a maga feje után indult, már most önállóan gondolkodott, s önállósága alapján apjával is szembehelyezkedett. Valójában az apja azt a tulajdonságot akarta az ifjában elnyomni, amit az éppen tőle örökölt: a saját maga nézeteihez való makacs ragaszkodást. A víg mulatozás, csapongó kedvtelés, a fölhevült indulatok, de a költői ábrándok sem illettek a komor apai házba. Ezért ez a ház börtönné, Munkácsná lett költőnk számára. Ő maga így nyilatkozik később erről a korszakáról:²⁶

„Én ötet (ti. apját) nem vádoló, sőt azt vallom, hogy ő tanult, okos és igen jó ember, s minden hibája az volt, hogy engem nem ismért, és az én szilajságomat nem mérsékelni, hanem zabolázni akarta. Ebből harc lett és örökös idegenség. Az ő háza nékem Munkács volt, melyet csakhamar el is hagytam és anyai jószágomra magamat meghúztam. De a harc az én lelkemet nem csüggesztette, hanem emelte s érlelte.”

A családi hagyományok arról is tudnak, hogy az apa szembeszállt Berzsenyi költői hajlamaival is, s azzal, hogy az ifjú latin és magyar költőket olvasott, és pedig oly szenvedélyes inakassággal és kitarással, hogy apja attól féltette: nem fogja tudni az életben megállni helyét, nem lesz képes józanul, gazda és földbirtokos módjára gondolkozni.²⁷ Bizonyos tehát, hogy Berzsenyi már ez ifjú korszakban foglalkozott költészettel. Éspedig szerelmi költészetén kívül — amely természetes kifejezése volt ifjú lángolásainak — ódaköltéssel is, mint ahogy saját szavai bizonyítják:²⁸

²⁴ Németh László: *Berzsenyi*. 1938. 16. l.

²⁵ Berzsenyi László visszaemlékezései, I. m. 16. l.

²⁶ Berzsenyi *Dániel levelei Kazinczyhoz*, id. kiad. 29. l.

²⁷ Berzsenyi László visszaemlékezései, I. m. 16. l.

²⁸ *Berzsenyi Dániel Prózai Művei*. 1941. Dr. Merényi Oszkár kiad. 261. l.

„Ha nekem hús esztendő s koromban jobb philosophiám nem lett volna, mint a recenzi- nek (Kölcseynek) és Lessingnek, úgy kétségkívül Horác studiumának resultatumi bordalok vol- nának: mert kétségkívül a bordalokat könnyebben tudtam volna gajdolni, mint a legkomolyabb érzelmeket a lyra legfelsőbb hangjain vezetni . . .”

Mi természetesen nem látunk ebben mondai fényt és költői visszafiataltást, hanem annak fogjuk fel ezt, aminek fel kell fogni: mély költői vallomásnak, lényeges életrajzi igazsá- nak, amelyre alapítani lehet és kell.

A családi hagyomány is megerősíti felfogásunkat, amely arról szól, hogy „az apa mérgé- ben összetépte a könyveket és iratokat, többször még a gyertyát is eloltotta, hogy fia ne olvas- hasson, és ne ír hasson. Ebben az a meggyőződése vezethette, hogy nemesember számára a versírás szégyen.”²⁹

Más helyen a költő is megerősíti ezt a tényt:

„Az én gyermekkori dalaim valamint legjobb ódáim között nincs is egyéb különbség, sem koraikra, sem természetekre nézve, mint az, hogy a dalokban a szívnek együgyű nyelvén beszéltem, az ódáiban pedig a tárgy természete szerint harsogtam.”³⁰

Az ifjú Berzsényi e korbéli költői foglalatosságainak emléke él még évtizedekkel később is Berzsényi Lajos lelkében, amikor gyanakodva nézi Berzsényi költői munkásságát, már akkor is, mikor a hír már szárnyra kapta költőnk nevét.³¹ S Berzsényi, mikor majd beszámol költői sikereiről, ezt oly hangon teszi, mintha az apa gyanakvásának utolsó maradványait akarná szétosztatni.³²

Az apa és fia közötti viszály nemcsak költői — talán szerelmi és gazdasági dolgok körül forgott. Az apa maradibb világnézete, maradibb hazafisága is ellentétbe került Berzsényi magasabb hivatásérzetével, műveltség-kultuszával, a nemzeti jövőről, jelenről és múlttól való mélyebb felfogásával. A maradi nemesi önelégültségnek nem egy megnyilatkozásáról tudunk Berzsényi apjával kapcsolatban. Így idézi pl. Berzsényi apjának egy kijelentését, amely a nemesi intézmények bírálatának heves ellenzéséről tesz tanúságot.³³ Ha ezzel szembeállítjuk a Magyarokhoz és nemesi bírálatát és az Esterházy-óda rejtett bíráló szemrehányásait, műveltség-kultuszát, akkor ennek az apa és fia közötti ellentétnek — amely hozzájárult költőnk eszmei érlelődéséhez is — mélyebb gyökereit is láthatjuk.

Ez az áldatlan viszony, amely három évig tartott³⁴ (1795—1798), mindenesetre alkalmas volt arra, hogy táplálja költőnk szentimentalizmusát is: az epedő szerelem világába, a boldog- ságról alkotott titkos álmok országába való vágyódását, az önelégületlenség, a homályos vágyak és borongó képzelet kríziseinek a maga még hiányos költői eszközeivel való kifejezését.

A költői foglalatossághoz való teljes szabadság ideje 1798 és 1799, önállósodásától a költő házasságáig. Ennek nagy jelentősége van abból a szempontból is, hogy költészete ebben az időben is sokat érlelődhetett. Lényegében házassága sem szakította félbe költői tevékeny- ségét, csak bizonyos tekintetben megérlelhette életfelfogását. De költői munkásságának beve- zetű korszaka, minden körülmény figyelembevételével az 1795-től 1802-ig tartó időszak.

Németh László úgy jellemzi az ifjú Berzsényire ható tényezőket, hogy: „első nevelői a testvértelenség, a sok szabad idő s egy komor apa voltak.” Kétségtelen, hogy ebben van igazság.³⁵

De úgy hisszük, mélyebben is kell keresnünk a döntő tényezőket. Már utaltunk az első korszak élményrétegződésére, arra, hogy vegyülnek történelmi-társadalmi: teréziánus, joze- finista és leopoldiánus elemek Berzsényi felnevelődésében.

²⁹ Berzsényi László visszaemlékezései, i. m. 17. l.

³⁰ *Berzsényi Prózái Művei*, id. kiad. 46. l.

³¹ *Berzsényi levelei*, id. kiad. 20. l.

³² Uo. 25. 27. l.

³³ *Berzsényi Dániel levelei Kazinczyhoz*, id. kiad. 44. l.

³⁴ Váczy helytelenül teszi 1799-re az apa és fiú elválását, mert Berzsényi már 1798-ban önállóan intézkedik birtoka bérbeadásának ügyében. L. *Berzsényi Dániel Ismeretlen és kiadatlan levelei*. 1938. Dr. Me- rényi Oszkár kiadása. 15. l.

³⁵ Uo. 11. l.

1795 után Martinovics és társai a veszthelyen fizettek merész álmaikért. Gazdasági haladásról és társadalmi reformról már nem lehetett szó. Udvar és nemesség összeborult a közös érdek védelmében. Berzsenyi a számára társadalmi helyzeténél fogva egyetlen szabad utat választotta: a nemzet felemelését a hősi erények útján, a mindinkább nyilvánvaló nagy veszedelmek idején és a műveltség lángjának élesztését. Költészete két forradalom terméke — a francia forradalomé és a Martinovics-mozgalomé — annyiban, amennyiben oly időben indult fejlődésnek, amely a francia forradalomból a feudalizmus számára megrázó veszedelmek emlékéét, a Martinovics-mozgalomból pedig az erre következő nemesi visszahatás s az ezzel kapcsolatos nemesi-nemzeti lét féltésének izgalmát rejtette magában. Berzsenyinek nem a nemesi önelégültség volt alapvető élménye, hanem az az élethalál-hangulat, amelynek forrása az az eseménysorozat, amely II. József magyarellenes hatalmi intézkedéseiben, a nemesi alkotmányt fenyegető rendelkezéseiben, a halálát követő nemzeti fellángoláson, a francia forradalom véres eseményein keresztül vezet a Martinovics-mozgalom bukásáig, a reakció felülkerelkedéséig és a Napóleon elleni háborúk megindulásával kapcsolatos élményekig.³⁶

A költő, hogy érzéseit kifejezze, felhasználja Horatius és a korabeli német költészet, valamint magyar kortársai irodalmi eszközeit. Költészete kettős irányban bontakozik ki a korabeli reális élmények hatása alatt is. Elsősorban egy új, heroikus költészet távlatai nyílnak meg előtte, az antik és középkori magyar hősi világ alakjaitól lelkesítve és az „élet vagy halál” hangulattól színeződve, amely e korszaknak, de már II. József óta is e kornak egyik uralkodó motívuma, másfelől korai romantikus motívumok csendülnek fel ifjúsága külső és belső élményeivel kapcsolatban. (Ugyanakkor költészete jelentős fejlődést mutat a tömörség felé: hosszú élmény-eseménysorozatokat, de olvasmányélményeket is egy-egy mondatba, egy-egy célzásba vagy képbe foglal, amit később nagy kifejezőerővel folyton tökéletesíteni igyekszik.)

Minél jobban elmélyedünk a költő e korabeli életébe és műveibe, annál inkább látjuk, hogy ekkor mély erkölcsi válságon kellett keresztülmennie, s ez élményeinek egyik legjellemzőbb rétege. Ezt az erkölcsi válságot az idézhette elő, hogy le kellett mondania ifjúi álmairól, a szabad, független életéről (amelyet elképzelt magának a soproni székéskor), és talán — átmenetileg — költői álmairól is. Az apával való harc életének e korszakában a legkeservesebb élmények közé tartozhatott, bár ezek saját szavai szerint „megedzették” költőnk. Hosszú, drámai vívódás lett ennek a következménye, amelynek elemei nemcsak a Németh László által említett „büszkeség, sérelem és függetlenségi vágy” lehettek, hanem közösségi motívumok is, amelyek Berzsenyinek mindinkább kibontakozó költői hivatásérzésével kapcsolatosak.³⁷ Ez sem ment azonban könnyen. És az apai házban gyötrődő, céljavesztett ifjú, míg látszólag beletörődött sorsába, a szenvedés útját járta. Csak három évi harc után sikerült magát függetlenítenie, s ez a három év nagyon hosszú idő lehetett számára. S a nemzethalált hirdető A magyarokhoz I. motívumaiba belevegyülhetett a saját életét is céljavesztettnek látszó fiatal költő szomorúsága s erkölcsi válsága is. Nem oly értelemben, mintha ő is züllött életet élt volna, vagy hajlott volna a romlott nemesi erkölcsök felé, hanem oly módon, hogy semmivé lenni látszó ideáljait is siratta a magyarok pusztulásában.

Szerelmi versei a tanúk, hogy ez az erkölcsi válság egyúttal mély érzelmi válság megnyilvánulása is volt. Van egy romantikus élményréteg Berzsenyi életében és költészetében, amely ifjúságához fűződik. Szenvedély és egzaltáció, aggodalom, remény és panasz ez ifjúkori költészet motívumai. A sírás vágya és a fájdalom keresése jellemzi. Pásztori tájaktól vezet az út a majdani heroikus tájak felé. Egetverő fák, zúgó források, komor tájak vegyülnek az idilli szerelem andalgásai közé. Megnyílik a természet az ő számára is, hogy elrejtse lelke szenvedéseit, titkos érzelmeit, fájdalmas mélységeit. Inkább lélekkel látja a tájat, mint szemmel. Romantikus érzelmesség táplálja szívét. A monoton élet és a korlátozott célok nem kedveznek

³⁶ Mód Aladár: i. m. hiv. része.

³⁷ Erre bizonyíték Berzsenyi ódai költészete is.

az érzelmek viharának. A valóság elől a képzelet világába menekül romantikus elvágódással. De nem a természetet az ő fő menedéke, hanem az antik világ történetei jelentik az ő számára azt, amit az Alpések a természetimádó romantikus költőknek. Nyugtalan szellem és egzaltált szív: ez rejlik Berzsenyi ifjúkori költészete mélyén, ez táplálja élményeit ebben a korszakban. Ami e költészetben lecsapódik, talán csak töredéke annak, amit átél. És nem idegen tőle az a romantikus melankólia sem, amelynek varázsa mint egyensúly a fájdalom és feledés között megejtí fiatal szívét. Az érzelem kultusza az érzelmek megtisztulásának vágyával jár együtt e korszakban, amint a szerelmi versek tanúsítják. Az ideál több, mint a vágy: ez a romantikus élmény rejlik Berzsenyi szerelmeinek mélyén. Az erény költészete nála a romantikus szenvedély megfékezésének előjele. A bölcs élet antik vágya csak a „sok szerelem” romantikus érzelmessége után bontakozik ki méltó tisztaságában.³⁸

E romantikus élményekkel kapcsolatos és az ifjú költő hősi vágyaival és indulataival függ össze képzeletében egy ideális közösség megteremtése, amelynek költője lett. Nem a kor valódi nemessége él Berzsenyi költészetében. Ezt a valóságos nemességet átváltoztatja mintegy „virtuális nemességgé”: azzá, amivé a nemességnek *lennie kellene*, hogy igazán a nemzet vezetője legyen, hogy igazán kiemelkedjék abból az erkölcsi és társadalmi válságból, amelyre A magyarokhoz I. mutatott rá először valóban megdöbbentő erővel. De a disszonáns hangokat hirtelen felváltják — a bizakodás és a remény élményeiből feltörő és a költői egyéniség izmosodásával erősödő — új hangok, amelyek csakhamar nemcsak a vitészség-hősiesség eszményét fejezik ki, hanem a szépség, a kultúra és a tudomány hatalmának dicsőítői is.

Berzsenyi e korszakának élménytartalmát lehetetlen csupán ebbe a szóba foglalni: nemes-polgár. (Németh L.)³⁹ Ez a korszak már jóval túlmutat ezen a fokon. De nem is a „világ hóbortjaitól és mozgalmaitól” paposan „mint mulandó és téveteg dolgoktól elforduló” költőről van szó. Ellenkezőleg, ebben a korszakban jut el Berzsenyi ahhoz, hogy az élményt az ihlet fokára emelje fel, és felismerje a mulandóban a halhatatlant.

Berzsenyinek sajátos élménye e korszakban az antik világ hőseivel való megismerkedése, az a hatás, amelyet rá az antik világ tett. Mintha ezek az antik istenek mentették volna ki költőnket a mindennapi élet zűrzavarából. A szép, okos Apolló, a gyöngéd, komoly Athéné, a többi görög és római istenek alakjai ekkor kerülhettek közelebb képzeletvilágához, miként a hősi Herculesé, az óriási erejű Theseusé, a csodálatos Pygmalioné is, s talán jobban ismerte történetüket, mint az emberekét körülötte. Ekkor lehetett, hogy jobban értette az éter csendjét, jobban a Zenit és Nadir méreteit, mint az emberek szavát, vagy a föld arányait. A latin nyelv halhatatlan harmóniája nevelte sajátos költői zeneérzékét, az emberi életet és történéseket pedig az antik arányokon mérte le, azokhoz alkalmazta. Így róla el lehet mondani, mint Hölderlinről, hogy „az istenek karjaiban nőtt nagygyá”. Ezért tudja az antik mitológiai képeket élettel és vérrel megtölteni.⁴⁰

Martinovicsék kivégetése, amely az európai reakció egyik láncszeme, leszűkíti Berzsenyi látókörét, de nem annyira, hogy teljesen a nemesi konzervativizmus hatása alá kerüljön. A történelmi múlt romantikus visszaidézése Berzsenyinél már ifjúkori költészetében sem egyoldalúan konzervatív, hanem megőriz valamit a felvilágosodás humanizmusából is (műveltség-kultusza). Nemcsak a katonai múltról van szó, hanem a kulturális örökségről is, a magyar kultúrának a nyugati szintre való emeléséről, amire az ifjúkori ódák is utalnak. Ez a kulturális mozzanat túlmutat a maradi nemesség ideáin.⁴¹

Különös figyelmet kelt ebben az ifjúkori költészetben kibontakozó belső élet gazdagsága. E korszak évei a gazdálkodás mellett olvasgatással, elmélkedéssel, álmodozással, lelkesüléssel s a szárnypróbálgatások után komoly alkotásokkal telnek el. Bánthatta költőnket a

³⁸ Hangsúlyos szerelmi költészetének főbb motívumai ide utalnak.

³⁹ Id. kiad. 21. l.

⁴⁰ Szemben Szerb Antal Horatius-felfogásával, i. m. 345. l.

⁴¹ Különösen az Esterházy-óda és a Nagy Lajos, valamint Hunyadi Mátyás alapján.

léetlen nyugalom, amelyet maga körül látott a közéletben, s bánthatta a saját maga elmaradottsága és életének kilátástalansága a nagyok megálmodott életéhez és tetteihez mérten. Sok lehetett benne a titkos hevülés, kielégítetlen becsvágy, dicsőségvágy. Lelkesedésébe, amely a múlt dicsőségének láttán elfogta, korán lemondás és kijózanodás is vegyült. Ez azt mutatja, hogy a látszat helyett a mélybe akart hatolni. A nemzeti lét mélysége izgatta, amennyire bele tudott látni. Az időleges viszonyok helyett kereste az „örök” tényezőket: az erkölcsöt és a kultúrát, ahogy ő értette. Ez a korán „örök dolgokra” irányuló figyelem, amit ő maga is ifjúsága egyik fő jellemvonásának tart, emelte ki kortársai közül.

Ezért Berzsenyi, bár elragadta a lelkesülés a nemesi felkelés hősi látszataira is, már korán a nagyságot, az „örökkévalót” kereste: a hősiség minden megnyilvánulását — erkölcs, kultúra, szépség —, amelyet meg tudott érteni és magába tudott fogadni. De a nagyságig csak úgy tudott emelkedni, ha megkülönbözteti a lényegest a lényegteltől, a valót a látszattól. Berzsenyi valami hősi lényeget élt át magában is, nemzetében is. Ez az, ami hitét fenntartja, ha el-el fogja is a csüggedés sötét óráiban. A szabadság, határtalanság, végtelenség világa ez egy szűk korlátok közé szorított, önző és szürke magyar történelmi korszakban, amely éppen határaival és korlátaival teremti meg ellenhatását, de a költő elszigeteltségét és magányosságát is.

Berzsenyi felemelkedésében nagy hit és acélos erő nyilvánul meg. Ez nem lehet állandó állapot. Kivételes pillanatokban minden nagyszerűvé, szentté, hősiessé válik a költő előtt, amit annak érez. Szilaj lendület, látomásszerű felismerés ez, a költői lényeg, a hősi törvény megragadása a látszatok mögött.⁴²

A hősi megindulások költészete alatt húzódik meg a szentimentális szerelmi vagy reflexiók költészet idilli vagy bánatos, sőt fájdalmas életsíkja. Itt a költő feladja az élet hősi jellegét, elmerül fájdalmának, boldogságkeresésének egyéni, szentimentális megnyilvánulásaiban. Ezek is hozzátartoznak azonban költőnk életszférájához. Azért is érti a nagyságot, mert megismerte az egyéni élet kicsinyes korlátaival, amelyektől menekülnie kell.

Láttuk, hogy Berzsenyi ifjúkorában 1795-ben záruló első korszaka nem harmonikus befejezésű.

Az életnek és hivatásának hézagos képe alakul ki ekkor még előtte. Nem sikerül megvalósítania ezt az emberi eszményképet, amely kiformalódott vágyaiban és elképzeléseiben. Így belső ellentét fejlődik ki, amely azonban majd lendítő erőt ad költészetének. Egyfelől felmerül a szabad, hősi ember eszményképe, aki felülkerekedik az akadályokon és diadalmaskodik mindenben. Másfelől fennállnak a társadalmi korlátok, amelyek előbb Mesterházy korbácsában és most apja elégedetlenségében, haragjában öltenek testet előtte.

Az ellentétek idővel fokozódnak és átnyúlnak a következő korszakokba is, természetes folytatásként és új tényezők hatása alatt.

Az ifjú Berzsenyi külső és belső élete, szokásai és titkos benső énje között különös paradoxonok bukkannak fel. Egyfelől szeszélyes multságok, másfelől korán ébredt erkölcsi komolyság, lelki nemesség, szívvisztaság. Túlaradó testi erő jellemzi, de a lélek szigorú egyensúlyának keresése is. Szilaj tréfái, kedvcsapongásai ellentmondásban vannak komoly erkölcsi ítélőképességével és romlatlan akaratával. A multság keresése ellenkezik a léhaságtól, könnyelműségtől való irtózással. Forró dicsőségvágy jellemző rá, amelyet a múlt alakjai és világesemények táplálnak, másfelől hősi hajlamait korai józanság és az értelem uralomra jutása korlátozzák. Korán mutatkozik a vonzódás a „rendezett” élet után s ennek ellentéte is a vágyak és gondolatok korlátlan szárnyalásában. Műveltségvágya ellentétbe jut az iskolás műveltséggel. Grammatika és skolasztika helyett Horatius és Gessner: a tiszta szív, az égő szenvedély és a kereső ész igénye az iskolás műveltség száraz adataival szemben. Ellentétbe kerül nála a magasabb, hősi embertípus kialakítása a szűk osztálykorlátok körülményeivel. Költői aggodalma

⁴² L. akad. kiad. 114. 1.

a nemzeti lét alapjainak megrendülése miatt ellentétben van a többség nemtörődöm nyugalomával és önteltségével. Az antik nagyság megérzése ellentétbe kerül a jelen sivár színvonalával. A tökéletes boldogság utáni vágy ellentétes a megvalósíthatatlanságára való rádöbbenésével. Fájó ellentét van a költői elhivatottság érzése és a tehetetlenségre kárhozható elszigeteltség között is.

E sokoldalú ellentétek között élt és vívódott költőnk. A költészet és a szerelem álmodozóvá tették, a forró hazafiság és az antikvitás iránti lelkesedése erkölcsiségét táplálta, alakította, nemes tettekre és érzelmekre ihlette, erős akarata önálló életküzdelemre serkentette, hogy kivívja a helyét a nap alatt. Mindez kiemelte őt a hétköznapi emberek sorából.

Életének ellentétei sem a harmóniában, sem az igazságért való harcban nem nyerneek végleges megoldást. Megvannak, feszítik költőnk belső életét. Kedélymozgalmasság és egyetemes szemlélődés között ingadozik. Egyéni vágy vagy fájdalom és egyéni sorson felülemelkedő gondolat- és érzéstartalmak küzdenek benne. Ami nem lehetett a valóságban, megvalósította álmaiban, költészetében. Majd fenséges magaslatokra ér, majd alázuhan a szentimentalizmus mélyeibe. És ez egy és ugyanaz az ember, ugyanaz a költő, aki keresi a maga útját felfelé, ki az élet prózájából, a megalkuvás korlátai közül. És keresi a kifejezés hangját álmodozva a csendes patakok partján, vagy tán kiáltozva a vihar mennydörgésében, a lélek dallamait a szerelmi ábrándban vagy a hősi vágyak fenséges harcaiban.

A szabad, szilaj természetű ifjú Berzsenyi, mint láttuk, nagyon érzi a kényszer igáját mind a szülői házban, mind az iskolában. Zabolátlansága, szenvedélyessége gyakran sodorja kellemetlenségbe. Ifjúsága azonban ezen túlmenően is szinte lázadásokkal van tele. Minden lázadás válság jele, s ilyen belső válságnak sok ténye s jele van ekkor is Berzsenyi életében és költészetében.

Lázadás, amikor az iskolában nem akar megmaradni, mert nem érdekli már az iskola élete; a költészet és a szabad élet vágya elvonja az iskolás tudományoktól. Lázadás, amikor beáll katonának, holott a társadalom rendje azt kívánná, hogy, mint egyetlen fiú, tanuljon és tanulmányai végeztével gazdálkodjék. Lázadás, amikor le nem mond költői hivatásáról, amely apja szerint elvonja a legfőbb céltől, a nemesi birtokszerzéssel való foglalatosságtól. Lázadás az elköltözés az anyai jószágra, illetve ennek az elköltözésnek kikényszerítése, mert ez sem mehetett könnyen a 22 éves fiatalembernek, akinek tapasztalatlansága nyilván gazdasági hátrányokkal is járt. Bizonyos mértékig Leopardi és Schiller ifjúságára emlékeztet mindez. Leopardinak zsarnok apjához való viszonya még élesebben rajzolódik ki, Schiller küzdelme apja zsarnok akaratával szemben szintén ismeretes. Mindhárom apjuk akarata ellenére lettek költők. Berzsenyi harca apjával ebben a korszakban nem kevésbé lehetett éles és határozott.

Ezekből az ellenkezésekből és lázadásokból fejlődtek ki Berzsenyi „csendes válságai”. Ezek térítették el attól, hogy a korabeli nemes szokványos életét folytassa. Költői hajlamai segítették a válságokból való kibontakozásban, amikor megnyugvását, illúzióit, az élet szépségét és célját egy magasabb világban kereste és találta meg, s felülemelkedett a mindennapi élet harcain és célkitűzésein. Így lázadása és nyugtalansága, a valósággal való elégedetlensége költészetté és szépséggé alakul át. Az, hogy sikerrel állta meg a harcot, amely megedzette és ellenállóképessé tette, erősítette valóságérzékét, és innen van, hogy az eszményi világ keresése mellett megjelennek költészetében a reális vonások is, nemcsak hősi lendületének korszerű vonatkozásaiban, amelyek mindig meghatározott történelmi eseményekhez fűződnek, meghatározott célokkal íródnak, hanem kisebb költeményeiben is, amelyek már reális élethelyzetből is fakadnak és leírásaiban, amelyek a föld, a valóság iránti szeretetének a megnyilatkozásai. A föld, mint az ország gazdagságának jelképe, mint a magyar erő és dicsőség forrása és tanújele, mint történelmi táj, mint egyéni élete alapja és táplálója sokféle vonatkozásban jut nála kifejezésre ebben a korszakban. Korai élettapasztalatai tágítják szemhatárát, amihez jól megválogatott irodalmi élményei is hozzájárulnak. Harcainak és belső válságainak szenvedélyességét beleviszi költeményeibe, felszabadítja érzelmeit és bizonyos mértékig gon-

dolait is. Az uralkodó vonás benne és költészetében: az intenzív belső élet kifejlődése, amely a kor és a környezet akadályaiba ütközik.

Amit lát, álmaihoz idomítja. Világgyőző sereget teremt a táltosaikon ágaskodó nemesekből és vezéreikből. Saját lelkét, érzéseit, szenvedélyét, hősiességeit önti a szombathelyi nemeseinkbe; ezek felejthetetlen látványt nyújtanak neki, s hitet ébresztenek benne egy jobb jövő iránt.

Az élet és a körülmények szűk köréből nagy távlatok után vágyik, mert tapasztalja, hogy a szűkös körülmények mennyire korlátozzák az eszmék, és érzelmek kibontakozását és a vágyak szabad érvényesülését.

A fokozott belső élet minden nagy költeményéből kitűnik. Mennyi lelkesedés, mennyi elkeseredés, eszmélkedés, fájdalom és harag előzte meg a nemzet sorsával kapcsolatban a költő lelkében *A magyarokhoz* keletkezését! Néha a költő Akhilleuszra emlékeztet, aki a magányban dúzrog, s várja a hívást, hogy az első sorokba vesse magát. Távol áll a mától, s mégis közeledik hozzá, a múlttól szól és a jelennek int, elkeseredésének is mintegy szárnyai vannak, s múlt-hítében benne sajog a jövő emelkedés kínzó vágya. Voltaképp a magyarság új hősiességéért folyik a harc ezekben a versekben, amelyekben azt is éreznünk kell, amit a költő elhallgat, ugyanúgy, mint az Esterházy-ódában. Az utóbbiban a dicséret az indítás, a költői szándék álarcos és eszköze, *A magyarokhoz* c. ódában a fájdalom és a harag válik a költészet forrásává. Ott simogatással ösztökél, itt haraggal korbácsol az új útra.

Ez a tiszta ifjúság nemcsak program volt számára, hanem kötelezettség is.

Látjuk azonban, hogy Berzsenyinek nemcsak a reakció fojtott levegőjével, amely a szellemi élet elnyomásával járt, nemcsak belső válságokkal, amelyek hivatásának kibontakozását fenyegették, kellett megbirkóznia, hanem az elszigetelt, magányos helyzet hátrányaival is. Sajátos, magányos élet a Berzsenyié, amelyet kissé közelebből kell megvizsgálnunk.

Általában a magány, amelynek dicsőítése költészetének egyik tárgya, olyan költőknek az eleme, akik elvonultságra, az élet csendes örömeire vágnak, akik kiszakítják magukat a közösségből. Berzsenyi magánya ellentmondásos. Ez a magányos költő egyúttal a legteljesebben tudja magát azonosítani egy „virtuális” közösséggel, és élére tud állni költeményeiben azoknak a törekvéseknek, amelyek — szerinte — alkalmasak lennének ahhoz hogy a nemzetet kiemeljék süllyedt helyzetéből.

Mindamellett ez a magány bár elszigetelt, de egyúttal felemeli költőnket, és megszabja magatartását is bizonyos mértékben. Fölébe kerekedett korának, s ideális világban élve, nem a kortársak kicsinyes marakodásai vagy más kötöttségek között, a nagyság síkjára emelhette a kor nevezetesebb alakjait és eseményeit. A magány sok tekintetben „megszépítő messzeség” volt Berzsenyi számára, amely képessé tette, hogy óriássá nagyítson sok mindent, ami csak eszmeileg lehetett nagy, s zavartalanul megtartsa költészetének ünnepélyes, szinte „szakrális” jellegét. (Különösen ami az ódákat illeti.) A magányos élet elősegítette az önmagával és költeményei hőseivel való azonosulást is. Megtisztította verseit minden kicsinyes vonatkozástól, amivel tele vannak költőtársai versei. A Berzsenyi-versek magányos versek, amelyek megőrizték a szépség és költészet magányos áhítatát. A költő nem tördelte szét magát — ifjúsága korszakában sem — kicsinyes törekvésekkel. Így merészség és szabadság hatotta át költői tendenciáit. Itt szövődtek kapcsolatai a magyar múlt fenséges emlékeivel, képeivel, itt bontakoztak ki a lelkesülés éráiban az antik nagyság, szépség, erény látomásai, Berzsenyi tükrözésében. Ebben találta meg a bölcsességet és az élet halk szépségeit.

De nemcsak ebben van ennek az ifjú korszaknak nagy belső jelentősége. A szentimentális versekben a nyugtalan és korlátlan érzések kifejezését láthattuk. *A magyarokhoz* a maga elementáris erejében mutatja a belső erők áradását. Mindez azt mutatja, hogy Berzsenyi klasszikus világa is szinte fékezhetetlennek látszó belső erők megfékezését, belső egyensúly kifejezését jelenti. A vad lovak vágatása olimpiai versennyé alakul át, ahol erő és művészet egyesülése hozza meg a győzelmi koszorút. Távolról sem jelent ez végleges eredményt. De

Berzsenyinek nagy dicsősége, hogy el tudta érni nagy verseiben már ifjúkorában a klasszikus érettségnek ezt a fokát. Rendkívüli jellemző és tanulságos, hogy ez a belső dráma, vagy e lelki drámák sorozata egyúttal formai dráma is volt számára. A klasszikus mérték ostor és gyepő lett költőnk részére, amivel a hangszúlyos versek korlátlanul gördülő áradásával szemben megtalálta az erő számára az élő formát, amelyben éreztetnie lehetett belső küzdelmeinek forrását is. Lelki dráma kifejezésként születtek meg a klasszikus formák.

Idilli korszakában és hangulataiban elérkezik a bölcsességig és a lemondásig. De ebben a klasszikus idilli világban, amely a valósággal való látszólagos megbékülést hirdeti, a házasság és nyugodt életkörülmények megteremtésének biztató kezdetén, költőnk ismét naggyá nő. Ő a középpontja ennek az idilli világnak is. Már a szentimentális versek sajátos egyoldalúságában is sokszor befelé hallgat s szinte mindig az ő monológja szólal meg. Itt is érvényes a költő központi helyzete, s a mámor, a vágy, a nyugtalanság és végtelenség távlatának lezárása belső magabavonulást, belső gazdagodást is jelent, ami újra eljövendő nagy versek feltétele is. Kialakul a „lrai hős” belső élete.

De világos, hogy Berzsenyi nem állhatott meg ennél az idilli befejezésnél. A magányosság és meglegedés kettős motívuma felcsendül és elhangzik, hogy helyet adjon új megindulásoknak, mint a zenekar szünetje után új lázzal és új harmóniákkal folytatódik a zenei alkotás, amelynek előadására készülnek a hangszerek művészei.

Egy bizonyos: az ifjú Berzsenyi magányos életének elemzésénél tudatában kell lennünk annak, hogy ez a magány keletkezett, fejlődött és a változás különböző fokozatain ment át.

Kétségtelen, hogy Berzsenyit az apja némileg „rousseau-i” szabadságban nevelte, és átadta gyermeki és ifjú őstönei szinte akadálytalan kifejlődésének. Berzsenyi ezt az életet diákkorában is folytatni akarta és nem szívesen látta a fékező tényezők (elsősorban az apa és az iskola) beavatkozását érzelmi és szenvedélyei viharzásába. De helytelen lenne ily egyszerűsítéssel magyaráznunk Berzsenyi magányát. Ha azért lett volna magányos, sőt „embergyűlölő”, mert ezek a tényezők — hozzá a társadalom is — felszították embergyűlöletét, akkor Berzsenyi csupán egy érdekes gogoli alak lett volna, de még nem alkotó költő. Igaz, hogy nem élhette a maga életét úgy, ahogy szeretete volna. A szerelemre és a hősiességre irányuló vágyait, álmait „élte” ki költészetében s ezt a magány elősegítette.

Berzsenyi magányos élete nem egyszerűen csak a szerelem és az ifjúság lendületével és álmaival van tele. Berzsenyinél az a döntő, hogy őt költőileg elsősorban a világ nagy dolgai érdeklik, s ezt magányában élte át. De magánya nem jelentett számára a közösségtől való elszakadást, sőt sajátos költői alkatánál fogva magánya forrasztotta össze, magányában forrt össze egy sajátosan felfogott hősi közösséggel. Magánya tehát nem volt a valósággal ellentétben és nem hozta ellentétbe a valósággal. Berzsenyi drámaian élte át a valóság és az eszmény viszonyát, de nem úgy, hogy a kettőt ellentétbe állította volna, hanem úgy, hogy összeforrasztotta őket. Berzsenyi költészete abban a pillanatban megszűnt volna, ha ezt az egyenletet állítja fel: az ideák felemelők, a valóság kiábrándító. De magánya kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy néha érezhetően elvesztette valóságérzékét és felindulásainak oka (de sohasem a felindulás kifejezése!) aránytalanul látszik mind költészetében, mind életében, ha az okozó körülményeket nézzük. De valójában, Berzsenyi lendülete nagy, belső ellentétekből fakad, s mint látni fogjuk, néha leláncolt óriásnak tűnik, amint nyomasztó körülményei között birkózik életének és művészetének belső és külső akadályaiival. És itt nő magánya tragikussá, tragikus önemésztődéssé.

De Berzsenyi magányos élete ifjúságában kétségtelenül költészete szabadabb kibontakozásának egyik alapfeltétele. Ekkor találja meg — saját vallomása szerint — azt a belső nézőpontot, amelyből a világot nézni kell, ha költő akar lenni a saját útja és törvénye szerint.

Azonban ez a magány feloldhatatlannak látszik a költő számára. Kazinczy magányát feloldotta a nyelvújító izgatás szenvedélye, Vörösmarty — egy jobb korban — a nemzet éb-

resztésének tűzében égette el magányának kínzó kötelékeit, Kőlcsey — kedvezőbb helyzetben — egy emberibb világ megvalósításáért nyilvános, közéleti harcot vívott. Berzsenyit magánya arra kárhóztatta, hogy ne élhesse át maradéktalanul életét, hogy életének legnagyobb és legsúlyosabb része: álom, látomás, vágy, zene maradjon. Így válik — klasszikussá korlátozott — magányában eggyé teremtés és halál, de szerencsére eggyé válik — a nagy pillanatokban — valóság s álom is. Így nála a valóság néha csak látszatra szűkül össze, valójában végtelenné nő, mert a költőt a fenség eszméje ihleti. És ha a költő a szűkkörűség látzata miatt szenved, mégis a végtelen szemlélete és a végtelen, az egyetemes élménye lelkesíti és boldogítja. Ezért van, hogy oly jellemző magányára és az azt kifejező költészetére, hogy egyszerre képes átélni egy-egy költeményében az erő és pusztulás, a dicsőség és megsemmisülés, az emlék és remény, az öröm és fájdalom kettős élményét, az élet bár korlátozott, de klasszikus egészét, totalitását. S e magányban alakul ki nála a lírai hősök világa.

Nyelve is ebben a magányban fejlődik egyéni és sajátos lírai nyelvvé. Ebben támadnak különös asszociációi, ebben oldódik fel az áthagyományozott kifejezések sablonos egysége.

A Pindaroszhoz fűződő monda szerint az alvó gyermeknek a méhek mézet hordtak ajkára, s ezzel avatták fel a múzsák mézajkú tolmácsává. Berzsenyit mézajkúvá az a körülmény tette, hogy gyermekkorától kezdve az édesen folyó dunántúli nyelvet hallotta.

Bár családtörténetében semmi múzsai hagyomány nincs, kétségtelen azonban, hogy költői hivatásérzetébe beleszövődött az a nemesi jogtudat is, amely magáénak érezte a nemzet közdolgaival való foglalkozást, s amely azt a meggyőződést gyökereztetthette meg költőnkben, hogy szava valamiképp utat talál majd az országhoz. Magányában azonban nem kötötte semmiféle egyéni viszony, hanem csak általa örökkévalónak érzett szellemi szálak azokhoz a nagy eszmékhez, amelyeknek felújításától a nemzet megújhdását várta.

Ezért az ő költészete közelíti meg korában legjobban a görög kardalköltészetet, mint a közérdek kifejezője, mint a közérzület tolmácsa. A történelmi élet — szerinte — legfőbb mozzanatainak ad hangot, közös érzelmeket akar tudatosítani. Az érzelmet egyesíti a cselekvésre való buzdítással. Költészete megnyitja a közösség távlatait, a közösség nevében beszél. A fenséges erkölcsi elvek, amelyeket hirdet, sok tekintetben egyetemes, az egész nemzetre kiható érvényűek. Ebben is áttöri a feudális költészet szűk korlátait.

Berzsenyi költészetének eredetisége sajátos pátoszában, vagyis abban van, ahogy költői eszméit egész erkölcsi létével átéli, és kifejezi. Ez a pátosz a valóság formálására is irányul. (Hősi ódák, Pygmalion-mítosz.) Pátoszában „belső kényszer” jellege van. A költő minden verse mintegy saját életét éli, s így szinte mindegyik nagy versének külön pátosza van. De emellett egész költészetének alapihlete egységes és a külön művek élete ennek az egy lényegnek különböző kifejezése.

Berzsenyi pátosza legmélyebben a történelem feszítő erőiből, belső ellentéteiből táplálkozik. De az ő lelkét is ellentétek feszítik, amelyek életéből fakadnak. (Mint már erre rámutattunk.) Így büszkesége menekülés a megaláztatás elől. Szerelme eszményivé nemesített érzékiség. Sok akadállyal — belső és külső körülményekkel és korlátokkal — szembe szállva kellett megteremtenie a maga nagyságát. Megvan verseiben a „középut” költészete, amely egensúlykeresést mutat. De igazán akkor nagy, amikor minden erejét latbavetve harcol mély erkölcsi szenvedéllyel a nagyságért, amelyet a történelem megtagadott korától, a hősiségért, amelynek ellenkezőjét mutatta a kor magyarsága, az élet magasztos céljaiért, amelyek a szűk életkorlátok között általában csak ábrándoknak tetszettek.

Hősi nagyságot, erkölcsi tökéletességet és nemzeti dicsőséget hirdetett. Génusza az életnek — bár a kor által korlátozott — megújhdását akarta: ifjú pátosza is már e fenséges cél szolgálatában állt.⁴³

⁴³ A két szemelvény számára megszabott szűk hely mind az anyag, mind a jegyzetek terjedelmét korlátozta. Ez vonatkozik a Berzsenyi magányával kapcsolatos értékes irodalomra is (Brisits Frigyes—Halász Gábor—Németh László.) Mindezt l. bővebben monográfiámban.